

ԹՐԻԵՍՏԻ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆԸ

Թրիեստ քաղաքը, որ Հայ մշակույթի եւ պատմութեան համար չունէր յատուկ նշանակութիւն, Մխիթարեան Հայրերով ստացաւ կարեւորութիւն, ու նոյնպէս պիտի մնայ պատմութեան մէջ: Թրիեստ դարձաւ օրրանը Վիեննայի Մխիթարեան Հայրերուն, որոնք 1773ին հոն հաստատեցին իրենց առաջին վանատունը, ու շուրջ քառասուն տարիներ զործեցին Մխիթար Աբրայի հոգիով ու շունչով, որ ստացած էին Ս. Ղազարի կղզեակէն:

Մխիթար Աբրահայր 1700ին, Միաբանութիւնը հիմնելու տարին իսկ՝ սկսաւ հրատարակել դանազան հոգեւոր գիրքեր, ընդառաջելու համար Հայ Ժողովուրդի հոգեւոր կարիքներուն: Այնուհետեւ իր Միաբանութեան նկարագրի մաս պիտի կազմէր, քարոզութեան կից՝ տպագրական առաքելութիւնը. չէ՛ կարելի երեւակայել Մխիթարեան Միաբանութիւնը՝ առանց գիրքի ու հրատարակութեան:

1773ի Մայիս ամսուն, խումբ մը Մխիթարեան Հայրեր, անջատուելով Վենետիկի վանքէն կը հաստատուին Թրիեստ: Ինչպէս ամէն նորածին Միաբանութիւն, այսպէս ալ նոյն այս Մխիթարեան Հայրերը՝ յետին աղքատութեան մէջ է որ ծնունդ կ'առնեն. որոշ շրջան մը կը մնան վարձու տան մը մէջ, առաջ վարելով կեանքի լուծը՝ անթիւ դժուարութիւններով:

Թրիեստի առաջին Հայրերը կը պատմեն, թէ վեց Միաբաններով «բնակիմք ի վարձու կալեալ տան պարոն Յօհանէսին, յորմէ եւ կերակրիմք, եւ պարապիմք ի թարգմանու-

¹ Սկզբնական շրջանին Թրիեստի առաջին Մխիթարեան Հայրերը եղած են սակաւաթիւ. բայց որովհետեւ այդ օրերուն չէր կատարուած կանոնական բաժանում Թրիեստի եւ Վենետիկի Միաբաններուն միջեւ, դժուարին է ըսել, թէ Միաբաններէն քանին ամբողջապէս յարած էին Թրիեստի Մխիթարեաններուն, որոնք սերտ յարաբերութեան մէջ մտած են Պաշլաւով գտնուող Հայրերուն հետ: Բայց որովհետեւ յաջորդաբար Պաշլաւովի վանքը ամբողջապէս միացած է Վենետիկի խումբին, Թրիեստէն Պաշլաւով գրուած նամակները անցած են — գոնէ մասամբ — Ս. Ղազարի գիւղանը, ուսկից է մեր գլխաւոր աղբիւրը:

թիւնս գրոց՝ ի պէտս տպագրութեան»²: Շուրջ տարի ու կէս (Մայիս 1773 — Օգոստոս 1774) կը մնան այդ բնակավայրը, ուր հակառակ արտաքին դժուարութիւններուն՝ կը մտածեն կառուցանել սեփական տպարան: Դեռ տարի մը չանցած, այն է 1774 Յունուար — Փետրուար ամիսներուն, Պաշլաւովի Հայրերուն կը գրեն իրենց առաջին նուաճումները: Նամակը թէեւ չէ հասած մեղի, սակայն Հ. Բարսեղի 14 Մարտին տուած պատասխանէն կարելի է դուշակել անոր պարունակութիւնը: Հ. Բարսեղ կը գրէ. «Մանիք, Հարք վերապատուելիք, զի զգիր ձեր, զգրեալն ձեռամբ պատուական Հօր մերոյ Հ. Դաւիթին, ընկալայ ի վաղուց, յորմէ իմացաք զկառուցումն տպարանին՝ ըստ յաջողել(ոյ) Տեառն, ի բնակութեան ձերում: Այլ թէ զիմ՞ որ, ո՞ւմ ծախիւք եւ ուստի՞ զգիրն ի ձեռս բերիք, ոչ գոյր յայտնի գրեալ»: Այս խօսքերէն յայտնի կը տեսնուի, որ տպարանի նախնական պատրաստութիւնը սկսած է վարձու առնուած տան մէջ՝ 1774 Յունուար—Փետրուար ամիսներուն:

Արդար էր Հ. Բարսեղի հետաքրքրութիւնը. իսկ Թրիեստի Հայրերը սիրով կուտան սպասուած լուսարանութիւնը, մանաւանդ որ պէտք ունէին բարոյական քաջալերութեան, ստեղծելու համար համակրութեան շրջանակ: 19 Յունիս 1774ին Թրիեստի չորս Միաբաններու ստորագրութեամբ (Հ. Մինաս Գասպարեան, Հ. Դաւիթ Իււլքարտաշեան, Հ. Աստուածատուր Բարիկեան եւ Հ. Կոմիտաս Կարապետեան) գրուած նամակէ մը, ուղղուած Պաշլաւովի Հայրերուն, կ'իմանանք աւելի մանրամասնութիւններ. «Ճախք կառուցման տպարանին եւ տպագրութեան, եղև նպատիւք բարեպաշտաց ազգին մերոյ. իսկ զգիրս ի ձեռս բերաք՝ աշխատութեամբ ճարտար արհեստաւորի եւ

² Հ. Մինաս Գասպարեան եւ Հ. Կոմիտաս Կարապետեան Թրիեստէն, 8 Օգոստ. 1774ին, առ Հ. Բարսեղ Լասլօֆի, Պաշլաւով:

քերուր ձեռաց Հ. Դաւիթին»: Հ. Դաւիթի ձեռքի ճարտարութեան մասին չունինք ոչ մէկ վիկայութիւն դիւանական այլ թուղթերէ, սակայն չափազանց հետաքրքրական եւ դեղեցիկ կը դանենք գաղափարը՝ որ Մխիթարեան տպարանի մը առաջին գիրքը պատրաստէ Մխիթարեան Միաբան մը:

Շուրջ վեց ամիս պէտք է տեւած ըլլայ Հ. Դաւիթի գիրքը քանդակելու գործը, որովհետեւ 1774ի առաջին ամիսներուն, — ինչպէս տեսանք, — Թրիեստի Մխիթարեան Հայրերը տուին լուրը տպարանի պատրաստութեան, եւ վերոյիշեալ 19 Յունիս թուակիր նամակով ալ կը գրուի թէ «յաւուրս յայտնուի վճարեալ զքանդակումն գրոցն, եւ ոչ գտանելով աստէն թափօղ, հարկ եղև Հ. Ղուկասին եւ Հ. Դաւիթին երթալ ի Վիեննա, առ ի տալ շինել զմայրս գրոցն եւ թափել... եւ թուի թէ աւելի քան զամիսս երկուս մնան անդէն վասն այսր գործոյ»: մինչ այս կը խնդրեն Պաշլաւովի Հայրերէն «զհարկաւոր տպագրելիսն առաքեսջիք համարձակ, հանդերձ ծախիւք տպագրութեան»:

Վարատինի Մխիթարեան վանատունը, ուր 1774ի Մայիս ամսուն կը պաշտօնավարէին ծերունի Հ. Կարապետ Մարտիրոսեան, Հ. Ղուկաս Սիմոնեան եւ Հ. Կոմիտաս Կարապետեան, Թրիեստէն կը հասնի Պետրոս անունով մէկը, հետը բերելով Հ. Դաւիթի փորագրած գիրքերուն օրինակները: Հ. Կարապետ անցողակի կերպով կը յիշատակէ այս եղելութիւնը՝ 3 Մայիս 1774ին, առ Մելքոնեան Աբրայր քրտնամակով. «զիտորագրեալ գիրն Հ. Դաւիթին՝ բերեալ էր անիրաւ Պետրոսին առ սոսա»: Քանի մը օր ետք, Հ. Ղուկաս եւ Հ. Կոմիտաս Վարատինէն կ'անցնին Թրիեստ, միանալու իրենց եղբայրակիցներու խումբին:

Թրիեստի տպարանին յաջողութեան լուրը Հ. Զաքարիա Ալեքսանեան ալ Պաշլաւովէն կը տեղեկացնէ Վենետիկ, Մելքոնեան Աբրահայր. «ընկալաք զթուղթ ի Թրիեստէն, ի մերոց տարագրելոց, այսինքն ի Հ. Մինասէն եւ ի Հ. Աստուածատրէն, ընդ որս եւ ի Հ. Դաւիթին (եւ այս եօթն ամիս էր որ չէաք ընկալեալ գիր ի նոցանէ), եւ տեսաք որ միջնորդութեամբ ատենակալաց քաղաքին, յաչս որոց են յոյժ ընդունելիք, ընկալեալ են ի կայսերէն հրամանագիր, զի կարող լինիցին հաստատել անդ զՄիաբանութիւն մի սրբոյ

Հօրն Անտօնի Աբրայի՝ յազգին Հայոց, նման բոլորովին այնմ որ կայ ի Վենետիկ, եւ զի կարող լինիցին բանալ զտպարան: Եւ այժմ պատրաստեալ են գիրս եւ զթօռքօրօ, եւ ունին մխիթարեալ զգրեանս՝ թէ՛ զհայերէն եւ թէ՛ զլատիներէն»³:

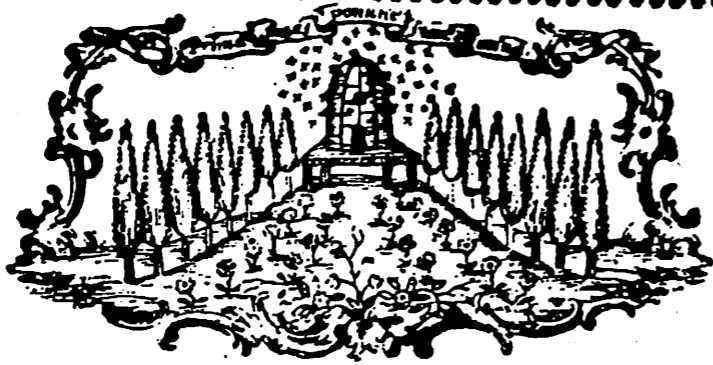
Թրիեստի Մխիթարեան տպարանի առաջին նուաճումներն էին, որ ահագին նեղութեամբ ոչինչէն առաջ կը բերէին հսկայ գործ մը, ինչ որ մեծ ուրախութիւն եւ զոհուհու լուրջութիւն պէտք էր պատճառել նոյն Միաբաններուն, որոնցմէ Հ. Մինաս, 15 Յունիս 1774ին գրելով Իզմիր, Տիրացու Գասպարի, սա տողերով կը համադրէ կացութիւնը. «ծանիր, սիրելի եղբայր, զի այժմ վեց անձինք, այս է ես՝ Հ. Մինաս, Հ. Ղուկասն, Հ. Դաւիթն, Հ. Աստուածատուրն, Հ. Կոմիտասն եւ եղ. Մարտիրոսն բնակիմք ի Թրիեստ, առ ի կառուցանել աստէն կայսերական հրամանաւ զմենաստան մի եւ զեկեղեցի եւ զտպարան: Զտպարանն արդէն կառուցեալ եմք, քանզի եկն հրամանն ի Վեննայու, եւ յետ քանի մի ամսոց սկսանիմք զտպարութիւնն, եւ ոչ յետ բազմաց՝ յուսամք Աստուծով ունել աստէն զմենաստան»:

Այս նամակը գրուած օրերուն, Հ. Դաւիթ եւ Հ. Ղուկաս դեռ չէին դարձած Վիեննայէն, ուր պիտի մնան երկու ամիս (20 Յունիս — 9 Սեպտեմբեր 1774): Հ. Մինաս իր 8 Օգոստ. 1774 թուակիր նամակով կը գրէ Պաշլաւովի Հայրերուն թէ «Հարքն մեր որ ի Վիեննա՝ ի վերջն ամսոյս ունին դառնալ առ մեզ, վճարեալ զգործան՝ յոր երթեալ էին, եւ յուսամք թէ ի դալ ամսեանն սկսանիմք զտպագրութիւնն»:

1774ի Սեպտեմբեր ամիսով կը սկսի գործել Թրիեստի Մխիթարեան տպարանը: Ամսոյն 9ին Վիեննայէն կը դառնան երեք Միաբաններ, հետեւին բերելով Դաւիթեան ձուլուած գիրքերու հայրերն ու մայրերը, ու առաջին պատրաստութիւնները տեսնել վերջ՝ Սեպտ. 24ին երեւան կը հանեն առավել մը «Աղօթք Սրբոյ Հայրապետին մերոյ Յուսկան» 50 օրինակ⁴: Արդիւնքը շատ համեստ, բայց սահմանուած էր աճելու, ընդարձակուելու, ծաւալելու, հասնելու հա-

³ Հ. Զաքարիա Ալեքսանեան Պաշլաւովէն, 28 Ապրիլ 1774ին, առ Ս. Մելքոնեան Աբրայր, Վենետիկ:

⁴ Վիեննայի Մխիթարեան գիւմարը կը պահուի թուղթ մը, ուր արձանագրուած է. «Տպագրեալք ի տպարանի վանաց Թրիեստու», ուր առաջին նշանակուած է. «1774 Սեպտ. 24. Աղօթք ինչ սրբոյն Յուսկայ. 50 հատ»:

Ե Ղ Օ Թ Ք

ՍՐՐՈՅ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻՆ ՄԵՐՈՅ ՅՈՒՍԿԱՆ

Թուին սբն Ղրիգորի մերոյ լուսաւորչին՝ յիշատակաւ վաստակոց սբց
Հարց իւրոց. ի ծանակին, յորժամ Տերան արքայն հայոց սիրելով զխառնարդ
իան առաւել թան զխառն ան, իտիւր ընդունայն առնել զվաստակն հարցն, իտե՛
մելով ի քաճարի ան զպարկեր յալ լիանայն արքայոյն յորժայն և

Ի հայկազանի լիան յալ լիանայն
Ի ճառանհապարկուի ՏԵՅՅՈՒՄԻՆ

Տ Ի Ք մի մերձեր զմեզ յողորմութե քում մէ. մի մատենք զմեզ իտպաւ
վաստականքում սբյ. այլ զերծն զմեզ յորտողին որոգայթէ զՎ Ղրի
գորի սիրելոյ քոյ, և վճ Ղրիստակիս ընտրելոյ քոյ, և վճ Ղրիմանիսի սբց
քոյ: Յիշեան արգրի գոր, և զամ հեղու թիւնը. ուղ երգումաւ ան, և ուխտաւ եր
այ թւոյ, թէ ոչ ելից ի խորուէ վերապէս, և ոչ ի միջոյ Թուանաւոր զազանոց
աստի. ոչ ասց քուն աչաց, կի՞ն ինձ արտեանաց, և ոչ զլոյս արեւու տեսից՝
մինչև զազգիս այսմիկ զաւետիսն փրկու թե ընկալայց. և ոչ սրտիւ բերկրե
ցայց՝ մինչև գտից զտեղի ի գաւառի աստ յայսմիկ հիմնարկանել ան տաճա
րի: Եւ արդ՝ ար յիշեան զուխտ վաստակաւորին քոյ գրիգորի. և ո՞ր փառա
անունան քում, որ փառաւորեղ իս յաւիտեան: Եւ ո՞ր ձայնի սղօթից յու
սացելոցս՝ իքեզ. և ի հալածչաց աստի մերոց փրկեան զմեզ. զի քեզ փառա
վեր առաքեսցուք ընդ հօր, և ընդ նր հոգւոյդ ի յաւիտեանս. Ի՛ մէն:

Տպագրեալ յամի ան 1774. ի սեպտեմբերի, 24: Եւ ի
Թուանականութե հայոց տուամարի՝ ԽՄԻՔ:

Ի ԹՐԵՍԻ:

Ի Տպագրանի Միւստանի Հարց Միլիտանց:

մար ներկայ ժամանակներու փառքին: Միւթար Աբբահօր ողին էր որ տարածուելով այլ ափերու վրայ, ծայր տուած էր առաջին կայծը, ուղեւոր արմատանալ ու պողաբերել:

Թէ ո՛ւր կատարուած է այս առաջին էջին տպագրութիւնը, վարձու առնուած պարոն Յովհաննէսի տո՛ւնը թէ նոր ըստացուած վանքին մէջ. չենք կարող որոշ բան մը ըսել: Հ. Մինասի 8 Օգոստ. (1774) նամակին համաձայն «բնակիմք ի վարձու կալեալ տան պարոն Յօհաննէսին», իսկ 12 Դեկտ.ին գրուած նամակով կը նկարագրուի, թէ արդէն իսկ մտած են Բենեդիկտեան նախկին վանք մը, որ «առ այժմ ըստ ամենայնի ոչ եմք ստացեալ, այլ բընակիմք վարձուք, սակայն յետ քանի մի ամսոց ստանալոց եմք»: Եթէ Օգոստոս-Դեկտեմբեր ամիսներուն միջանկեալ հաստատուած են նոր վանքին մէջ, ու Սեպտ. 24ին արդէն իսկ կատարուած էր փոխադրութիւնը, այն ատեն տպարանին օրրանը կ'ըլլայ նոր վանքը: Սակայն հաւանական կը թուի առաջին ենթադրութիւնը, որ վարձու առնուած տան մէջ կատարուած ըլլայ Աղօթքին տպագրութիւնը, որովհետեւ Հ. Մինասի 15 Յուլիսին գրած նամակին բացատրութիւնը թէ «զտպարանն արդէն կառուցեալ եմք» այն տպաւորութիւնը կը թողու, որ դռնէ էջ մը բան տպելու կարողութիւն ունէին՝ վանքն ստանալէն շատ առաջ:

Նորատիպ Աղօթքը սրտի մեծագոյն խնդութեամբ կը ղրկուի Վենետիկ, Հոլանտա, Լոնտոն, Իզմիր, Պոլիս ու մինչև Հնդկաստան, ու կը ստանան խնդակցութիւններ: Կալկաթայէն Տէր Ովանէս Աստուածատուրեան, 22 Յունուար 1776 թուակիր նամակով, ուղղուած Վենետիկ Մելքոնեան Աբբահօր, կը պատմէ Հ. Աստուածատուր Բարիկեանի մասին, ու այդ առիթով կ'ըսէ. «տպեալ առաքեալ է աստ Աղօթք Սրբոյն Յուսկան, որ աստ եւ անդ ոմանք ընթեռնուն»:

Պաշլաւովէն Հ. Բարսեղ նոյն տարւոյն (1774) Նոյեմբ. 3ին գրած նամակով կը յայտնէ իր հետաքրքրութիւնը, ուղեւոր գիտնալ թէ արդեօք գիրքը ձուլելու գործը աւարտած է կամ ոչ: Այս առիթով է որ «Հարք Թրեստու» ստորագրութեամբ կը գրուի պատասխանը 12 Դեկտ.ին, ուր կը կարդանք վերեւ մեր յիշած մանրամասնու-

թիւնները, որոնց բնագիրը հետեւեալ կերպով կը մանրամասնէ պատմութիւնը. «զարմանամք թէ զհարդ մինչեւ ցայժմ ոչինչ իմացեալ էք վասն դառնալոյ երեցունց Հարց մերոց ի Վենայու եւ վասն յաջողելոյ տըպագրութեանն. քանզի մեք վաղ իսկ գրեալ էաք առ ձեզ ի Սեպտ. 26, ի պահարանի միում, յորում եւ եղեալ էաք զօրինակ նորոգ տպագրութեանն, այսպիսի ինչ բանս, այսինքն թէ Հարք մեր վճարեալ զգործս իւրեանց՝ յոր երթեալ էին, դարձան ողջամբ ի Վենայու, հանդերձ ձուլեալ գրովք եւ հարբք եւ մարբք նոցա, եւ հասին առ ձեզ ի Սեպտ. 9: Եւ յետ աւուրց՝ պատրաստեալ զամենայն պէտս տպագրութեան, վասն դոյզ(ն) ինչ փորձոյ՝ տպեցաք զայս փոքրիկ Աղօթս, զորոյ եւ զմի օրինակն առաքեցաք առ ձեզ, զի տեսլիք եւ խնդասլիք, եւ ցուցլիք որոց արժանն է՝ ի խնդակցութիւն եւ ի յորդորումն: Առաքեցաք եւ ի Վենետիկ, ի Հօլանդա, ի Լօնդրա, յԻզմիր եւ ի Կոստանդնուպօլիս եւ մինչև ի Հնդիկս՝ զգանազան օրինակս, ընդ որ յոյժ հաճեալ եւ հաւանեալ ի քարոզութեան եղեալ Վարդապետք մեր եւ բարեկամք, եւս առաւել յորդորեալ են նպաստաւոր լինել մեզ, որպէս գրեալ էին մերայինք յանցեալ փոստին: Չայլ ինչ չեմք տպագրեալ տակաւին, բայց ի մօտոյ հանդերձեալ եմք տպել զդրքոյկ ինչ ջերմեռանդական ի պատիւ Սուրբ Աստուածածնին, մեծագոյն մասամբ հաւաքեալ ի գրոց լատինացւոց»:

Վենետիկ ղրկուած Աղօթքի օրինակը՝ ոչ թէ Ս. Ղազար այլ ազգայինի մը ղրկուած է, հաւանաբար անուղղակի կերպով վանք հասցնելու համար: Այն օրերուն, երբ միաբանական ներքին խնդիրներու հետեւանքով կատարուած էր Թրիեստեան Հայրերու բաժանումը, չկար նամակագրութեան հաղորդակցութիւնը, ու Թրիեստի Վարդապետները կը ջանային ստեղծել ինքնաբաւ վանք մը, նման Ս. Ղազարի: Սրտերու հեռաւորութիւնը եւ Վենետիկի վանքին հետ մրցակցութեան փափաքը՝ հաշտ աչքով չէր դիտուեր անշուշտ Վենետիկի Միաբաններէն, որոնք կամայ ակամայ կը հետեւէին Թրիեստ եղած շարժումներուն: Առաջին Աղօթքին տպագրութեան միայն տասը օր ետք, այն է Հոկտ. 4ին, օրինակ մը կ'անցնի Հ. Ստեփան Ասիկեանի ձեռքը (Վենետիկ), որ կը հասցնէ Ֆրեստոյ գիւղը, ուր կը

գտնուէր Մելքոնեան Արքայ: Մելքոնեան գոհունակութեամբ չէ որ կը նայի անոր. «ընկալայ զգիր քո գրեալ ի 4 Հոկտ. տարւոյս եւ ընթերցայ, — կը գրէ Մելքոնեան 10 Հոկտ.ին — ընկալայ ընդ գրոյդ զԹրեստոցոյ Աղօթամատոյց թուղթն, զոր թէպէտ ինքեան(ք) ոչ են շարադրեալ, բայց յարմարեալ են ինքեանց»:

* * *

Թրիեստ հաստատուող առաջին Մխիթարեան Հայրերը շատ վաղ մտածած են քաղաքական կերպով հաստատուն հիմքու վրայ դնել իրենց գոյութիւնն ու վիճակը, եւ որով դիմած են Վիեննա կայսերական իշխանութեան, խնդրելով շատ մը առանձնաշորհուրթիւններու կարգին նաեւ սեփական տպարան ունենալու իրաւունքը:

1775 Մայիսի 16ին Յովսէփ Բ. Կայսր կ'այցելէ Թրիեստի Մխիթարեան նոր վանքը. սյդ առիթով նոյն տպարանին մէջ կը տըպագրուի մեծադիր թուղթի վրայ ուղերձ մը, հայերէն ու իտալերէն, ստորագրութեամբ «Պաշտօնատէր եւ պատրաստական ծառայք եւ հպատակք Հարք Մխիթարեանք, ի կարգէ Սրբոյն Անտոնի Արքայի, բնակեալք ի Թրեստէ. 1775 Մայ. 16»⁵:

Սիրալիր ընդունելութիւնը պէտք է ունեցած ըլլայ իր բարերար դերը, որովհետեւ նոյն տարւոյն 30 Մայիսին՝ Մարիա Թերեզիա Կայսրուհիի ստորագրութեամբ կը տրուի 53 յօդուածներով արտօնադիրը, ի նպաստ Թրիեստի Մխիթարեան Հայրերու: Նոյն այս գրութեան 24—29 թիւերը կը հային տպարանին եւ անոր գործունէութեան, որ քաղելով դիւանական հին թարգմանութեան

⁵ Տպագրուած Ուղերձը մեծադիր թուղթի վրայ է, երկսիւն, իւրաքանչիւր սիւն 12,8x36 հրդմ. մեծութեամբ: Էջին վերեւ՝ կեդրոնը կայ կայսերական դրանանշանը: Առաջին սիւնակը հայերէն է, 46 տողով ստանաւոր ուղերձ մը, որու վերնագիրն է «Ցնծութիւն ի բարեձորս գալուստ օգոստոսիաւ Կայսեր Հոռոմայ յեցոց, Յովսէփայ Երկրորդի, ի վանս Հարք Մխիթարեանց ի Թրեստ, անուանեալ Սրբոց Վկայից. եւ գովութիւն վանս շորհաց եւ պաշտպանութեան նորա»: Այս վերնագիրը, բացի վերջին նախադասութենէն, հիստուած է երեք տեսակ երկաթագիր տառերով: Ուղերձին տպագրական գիրերը Հ. Դաւիթի պատրաստած առաջին գիրերն են, որոնցմով տպագրուած էր առաջին Աղօթքը, ուղղուած Ս. Յուսիկի: Ուղերձին վերջաւորութեան նօսը գիրով ընթերցողին ուշադրութեան կը յանձնուի թէ «Սկզբնատառք տողից ստանաւորին բաղհիւսեն զայս բան. Հոգի երեսաց մերոց Տէր Քրիստոս. ընդ հովանեաւ թոյ կեցցուք. Ողբ. Գ. 20»: Երկրորդ սիւնը իտալերէն լեզուով հետտորական գրութիւն մըն է, արձակ, ճոխ վերնագիրով:

մը կը մէջբերենք ամբողջութեամբ, ստորեւ տալով անոր իտալերէն ընագիրը⁶:

«24. Կը հաղորդենք Մխարանութեանը իշխանութիւն ստամբարիայ մը բանալու ի Թրիեստ, հայ եւ հոմայեցի գրով:

«25. Այն գրքերն որ կը տպագրուին հոմայեցի գրով, լաթին կամ տալեան լեզուով, ներքոյ ըլլան հասարակ դատմանն, որ մեր շէրահաթին տրուած է:

«26. Իսկ այն գրքերն, որ կը տըպագրուին հայ գրով եւ լեզուով, պիտի քննուին այն Մխիթարեան կրօնաւորէն, որու որ Մխարանութիւնն հաւատայ նախանձաւոր պաշտօնն քննութեան հայոց գրքերուն:

«27. Այս հայոց գրքերու քննիչը պիտի որ փորձած ըլլայ վիճակակալ եպիսկոպոսէն, եւ երդում պիտի անէ թէ զուշուրթեամբ եւ շիտակ կը քննէ հայու գրքերը եւ դէմ կը կենայ եւ կիմացնէ թէ որ խօսք մը կամ բառ մը կը գտնէ ընդդէմ ուղղափառ կրօնի, կամ ընդդէմ ողջամիտ բարոյականութեան կամ ընդդէմ իրաւանց թաղաւորին: Քննիչն անմիջապէս եւ ծանրապէս ճուղապ պիտի տայ մեզ, թէ որ անհոգանայ եւ եւս առաւել թէ որ խարէութիւն անէ:

«28. Կու տանք Մխիթարեան Մխարանութեանը միայն փրիվիլէճիօ տպագրութիւն անելու հայ լեզուով գրքերու ի Թրիէստ

⁶ — 24. Impartiamo alla Congregazione la facoltà di erigere una stamperia in Trieste di caratteri armeni e romani.

— 25. I libri stampati con caratteri romani e in idioma latino o italiano saranno soggetti alla censura Ordinaria, della quale è incaricata senz'altro la Nostra intendenza.

— 26. E quelli stampati con carattere e in idioma armeno dovranno esser censurati dal religioso Mechitaristico, cui la Congregazione avrà confidato il geloso officio di censore de' libri armeni.

— 27. L'accennato censore di libri armeni dovrà esser approvato dall' Ordinario ecclesiastico, e prestar il giuramento di censurare diligentemente e rettamente i libri armeni, e di opporsi e denunciare ogni proposizione e fin parola, che vi si incontra contro la Cattolica religione, o contro la sana morale, o contro li diritti del Principe. Il censore sarà immediatamente e gravamente responsabile a Noi delle sue negligenze, e molto più delle sue collusioni.

— 28. Conferiamo alla Congregazione Mechitarista il privilegio esclusivo della stampa in Trieste de' libri in idioma armeno per trent' anni, riservando la conferma alla sovrana autorità.

— 29. I libri stampati dalla Congregazione in Trieste potranno vendersi pubblicamente in Trieste, e trasportarsi per mare e per terra; quelli in idioma armeno potranno introdursi ed esporsi in vendita nei Nostri Stati verso la soddisfazione rispettiva de' d(i)ritti di transito, esito e consumo, se non si opponessero a tal vendita prevj d(i)ritti esclusivi d'un terzo.

մինչեւ երեսուն տարի, պահելով զթէքար հաստատութեանը թագաւորական իշխանութեանը:

«29. Այն գրքերն որ կու տպագրէ Մխարանութիւնն ի Թրիէստ, կարենան ծախել չրապարակաւ ի Թրիէստ, եւ տարվել ուրիշ տեղ ծովով եւ ցամաքով: Հայու լեզուով գրքերն կարող ըլլան մտցնել եւ ծախու ղնել մեր տէրութեան երկիրները, վճարելով տիւշէր հախը վասն անցընելուն, հանելուն եւ ծախելուն, եթէ դէմ չելլան այս վաճառմանս առաջուց տուած իրաւունքը միայն մէկ ուրիշ երրորդի մը»:

Մեծ էր տարուած յաղթանակը եւ պատմական՝ իրողութիւնը, այնպէս որ օրուան լրագիրը «Notizie del Mondo» (29 Luglio 1775, Sabato, No. 60) հետեւեալ կերպով կը ծանուցանէ եղելութիւնը. «In conseguenza del sistema di tolleranza è stato permesso ai Monaci Armeni in questa Città d'aver' in proprio una bella stamperia. Il primo uso che ne hanno fatto è stato di pubblicare un'Ode nella loro lingua in lode dell'Imperatore, a cui son debiteri del dono della libertà di coscienza. Da una parte si legge l'Ode Armena, e dall' altra la sua traduzione in prosa Italiana. Tutta questa composizione è in stile Orientale, e l'Imperatore vi è chiamato col nome di Salvatore dell'Oriente».

* * *

Հ. Դաւիթ Իււքարտաշեանի պատրաստած գիրերը, բաւարար չէին անշուշտ առաջ վարելու նորակառոյց տպարանին բոլոր պահանջները. հարկ էր ընդարձակել կարելիութեան սահմանները: 1775ին ունինք միայն մէկ տեսակ Դաւթեան գիրերը, Մխիթար Արքայի, Մատթէի Մեկնութեան, գիրին մեծութեամբ, այնպէս որ փոքր եւ սլազան գիրերու պակասին համար Թրիեստի Մխարանները կը ստիպուին չրաժարիլ Պոլսէն առաջարկուած Տօնացոյցի մը տպագրութենէն: 1776ին գրուած նամակէ մը կ'իմանանք որ հունգարացի Քափրոնցայ անունով արհեստաւոր մը պատրաստած է երկու տեսակ գիր, որոնցմով տպագրուած է Թրիեստի մէջ, Աղօթք ինչ Սրբոյն Ներսէսի Լամբրոնացոյն, որմէ օրինակ մը զրկելով Վենետիկ, Մելքոնեան Արքայի, կ'առաջարկէ Վենետիկի վանքին համար ալ պատրաստել նոյնը՝

աւելի կատարեալ կերպով: Մելքոնեան կը գրէ. «Թրեստացիք զնոր գիր տուեալ են փորել այն մաճառ վարպետին, զոր կայսրն առաքեալ էր ի Վէննայու. եւ գիրն է միջակ, ի մէջ Աստուածաշնչի գրոյն եւ մանր գրոյն. բոլորգիրն է տանելի, իսկ նոտրն, որպէս առաջնոյն՝ է զոր ունէին ցախակերպ: Անտարրեր աղօթք մի տպեալ են, եւ ձեռամբ նոյն մաճառ փորողին՝ ողջունագրով միով առաքեալ առ մեզ, յորում ասէ թէ յոյժ բարուք իմացեալ է զհանգամանս գրոցն հայոց. եթէ կամիմք մեք տալ փորել՝ գրեսցուք նմա ի Վիէնայ, զի՝ ասէ, փութով դնամ ես ի Վէննայ»⁷:

Հ. Ստեփան Ասլիկեան, որու ուղղուած է այս նամակը, կը պատասխանէ Հոռոմէն թէ «Թրեստացիք հասին բաղձանաց իւրեանց, զոր ի վաղուց հետէ երկնէին ստանալ զտառ միջակ, ընդ մէջ տառից Աստուածաշնչին եւ Բառգրքին, որ առ բազում պէտս է կարելուր. եւ յիրաւի եթէ փորագրողն առ մեզ լինէր, ոչինչ անդէպ էր տալ նմա փորագրել զնմանն եւ վասն մեր, զի մի՛ նուազեալ գտցուք քան զնոսս»⁸: Մելքոնեան Արքայ կը ձայնակցի Հ. Ստեփանի. «Երանի թէ այն մաճար փորողն գրեանց՝ իցէր ի Վիէնտիկ. չէր անվայելուչ տալ եւ մեզ փորագրել զնոյնաչափ գրեանս վասն կատարելութեան ստամբարիային մերոյ, եւ զի մի՛ ասիցեն Թրիեստեանքն թէ մեք ունիմք եւ նոքա ոչ ունին. բայց այրն այժմ ի Վիէնայ կամ ի Մաճարստան է. այլ մեք դեռ մնամք վախճանի գրեանց նոցա, այսինքն թէ զի՞նչ տպեն եւ ո՞րպէս տպեն, եւ յայնժամ եթէ հարկ լիցի եւ մեզ ունել զայնպիսիս՝ խորհեսցուք զհնարն»⁹:

Մինչ այս Հունգարացի Քափրոնցայ Վիեննայի մէջ՝ Թրիեստի տպարանին համար կը փորագրէ ու կը ձուլէ գիրերը: Գործը կ'աւարտի 1777 տարւոյն Սեպտ. — Հոկտ. ամիսներուն: Այս մանրամասնութիւնը քաղած ենք Թրիեստէն գրուած նամակէ մը (2 Յունիս 1777), որոնք կը դժուարին տըպագրել Թրանսիլվանիոյ Տօնացոյցը, որովհետեւ «փոքր եւ նորոգ փորագրեալ գիրն տակաւին ոչ է լրացեալ, զի այժմ թափեն

⁷ Մելքոնեան Արքայ Վենետիկէն, 3 Օգոստ. 1776ին, առ Հ. Ստեփան Ասլիկեան, Հոռոմ:
⁸ Հ. Ստեփան Ասլիկեան Հոռոմէն, 10 Օգոստ. 1776ին, առ Մելքոնեան Արքայ, Վենետիկ:
⁹ Մելքոնեան Արքայ Վենետիկէն, 17 Օգոստ. 1776ին, առ Հ. Ստեփան Ասլիկեան, Հոռոմ:

զայն ի Վեննա, եւ հազիւ յամսեանն Սեպտեմբերի հասանի ի ձեռս մեր»:

Այնուհետեւ անշուշտ դեռ զանազան անգամներ հարկ եղած է ձուլել տալ նոր գիրքեր, որոնց մասին չունինք անմիջական վկայութիւններ. սակայն կարելի է եղբակցներ՝ համեմատելով տարուէ տարի տպագրութիւնները նոյն տպարանին: 1787ին Հ. Մինաս Թրիեստէն Պոլիս դալով կը պատմէ Հ. Ղուկաս Ինճիճեանի թէ «փորագրել տան այժմ ի Վիեննա նորոգ գիրք, ըստ չափու տառից Աստուածաշնչին, գեղեցիկ գործ ճարտարի, եւ զՊատմութիւն Ճինկիսիանին, զոր թարգմանէ Հ. Ասվա(ծա)տուրն յետ սակաւ միոյ տպագրեն»¹⁰: 1788ին, Թրիեստէն Հ. Կոմիտաս՝ կ'առաջարկէ Պաշլալով պաշտօնավարող Հ. Բարսեղին, շարժել քաղաքին Աղաչաները, եւ «եթէ ունին ա՛յլ ինչ տպագրել՝ առաքեսցեն առ մեզ, եւ մեք փութով տրպեսցուք, զի այժմ զամենայն ինչ կազմ եւ պատրաստ ունիմք»¹¹: Ծուրջ երկու տարի ետք, այն է 7 Դեկտ. 1789ին, Հ. Անտոն Իւչքարտաշեան կը ծանուցանէ նոյն Հ. Բարսեղին թէ «ի մօտոյ յուսամք եւ զտպարանն մեր կարգաւորել մշտնջենաբար»:

* * *

1776—1777 տարիներուն միայն չորս հատորներ հայերէն լեզուով հրատարակելէ ետք, կը յաջորդէ հինգ տարիներու (1778—1782) լուստեան շրջան մը¹², որ պէտք ենք նկատել իբր ժամանակամիջոց մը կազմակերպութեան եւ պատրաստութեան, որովհետեւ յաջորդ վեց տարիներուն (1783—1788) տպարանը յոյս պիտի ընծայէ 34 հատորներ, խառն մեծ եւ փոքր գիրքերով: Յաջորդող տասնամեակը (1789—1800) զգալի կերպով կը նուազի տպագրութիւններու ցանկը:

Նկատի առնելու ենք որ նորահաստատ Միաբանութիւնը սկզբնական շրջանին ծանր կերպով կրած է ազքատութիւնը՝ կարօտելով նիւթականին, ու դարերու փորձառութիւնը ցոյց կու տայ որ տպարան մը առանց զբամական օժանդակութեան անկարելի է որ կարենայ երկար տոկալ: Այս պատճառով իսկ, անտարակոյս, մտածած են տպել նաեւ օտար լեզուով գիրքեր, անոնց եկամուտը յատկացնելու համար հայկական գիրքերու տր-

¹⁰ Հ. Ղուկաս Ինճիճեան Պոլիսէն, 9 Նոյեմբ. 1787ին, առ Մեյրոնեան Աբբայ, Վենետիկ:
¹¹ Նամակին թուականն է՝ 29 Փետր. 1788:
¹² 1781ին լոյս տեսած է «Նոր պրեքնարան» 71 էջոց:

պագրութեան: 1782ին Թրիեստի տպարանին մէջ «զգրեանս Յրանկաց եւ զգաղէթայս միշտ տպագրեն, ունին գերկոտասան աշխատաւորս Յրանկա, որք գտիւ եւ զգիշեր ի տպարանին աշխատին, եւ ինքեանք (Միաբանքն) եւս»¹³: «Ինքեանք եւս» պէտք էին աշխատել, զարկ տալու համար գործին, ապահովելու համար նիւթականը, ու յատկապէս ապահովելու հայկական բաժինը, որ կարօտ էր հայերէն լեզուն գիտցողներու: 1783ի Փետր. 21ին Թրիեստէն կը գրեն Հ. Բարսեղի (Պաշլալով) թէ «հա սակաւ աւուրք են, զի եկն առ մեզ ոմն (հաւանաբար ձիագոմոյ անունով, որ պիտի յիշուի 1789ին) ար(հ)եստաւոր տպագրութեան, ի Վեննայէ, որ (յ)առաջն պակասէր մեզ, եւ ոչ երբեք բարուք լինէր տպելալ»: 1787ի Յունիս 15ին Լոնտոնէն Հ. Նիկողայոս Բուզայեան կը գրէ Թրիեստի Հայրերուն. «Իմացայ թէ երկուքին որդեքն Հռիփսիմէի, հայերէնի գրաչարքն, վաղու եւս ելեալ են ի ծառայութեանէ մերմէ. հարցի միանգամ եւ երկիցս թէ ո՞րք են այժմ փոխանակ նոցա, ոչ զպատասխան՝ այլ զմեղադրանս ընկայայ իբր հետաքրքիր»: 1789ին հետեւեալ կերպով կը նկարագրուի Թրիեստի տպարանին միջակը. «Գէորգն մեր եւ յայլ իրս պարապելով՝ ոչ կարէ շարունակարար շարել (Հարբերտի Աստուածաբանութիւնն), թէպէտ ունիմք այժմոյս ի տպարանի եւ զայլ երկու պատանիս ուսանողս շարելոյ, բայց են նորակերպ, թո՛ղ զի եւ ձագօմօն մեր իբր ամիս մի է որ պակասեցաւ ի տպարանէ՝ վասն մեծադոյն եւ վտանգաւոր հիւանդութեան իւրոյ, թէպէտ Աստուծով այժմ առողջացաւ, բայց դեռ ի մահճի է, եւ ի վաղիւն ելանելոց է... ուստի տպագրողն մեր այժմ է Նդ. Գէորգն՝ ընդ այլում ումեք»¹⁴:

Թրիեստի տպարանէն լոյս տեսած գիրքերուն կազմն ալ արժանի է յատուկ ուշադրութեան, որովհետեւ պատճառ եղած է որ Վենետիկ տպուած գիրքերու կազմին տարուի յատուկ խնամք: Պոլիս գտնուող Վենետիկի Միաբանները տեսնելով Թրիեստ կազմուած գիրքերը, անկողմնակալ կերպով կը կշռեն ու կը դռնեն ընտրելագոյն ու ազնիւ՝ քան Վենետիկէն հասած գիրքերու կազմը, ու կասկածելով թէ կազմի պատ-

¹³ Հ. Միմոն Հայրապետեան Վարատինէն, 19 Ապրիլ 1782ին, առ Հ. Մուքիսա Աղամալեան, Վենետիկ:
¹⁴ Հ. Անտոն Իւչքարտաշեան Թրիեստէն, 7 Դեկտ. 1789ին, առ Հ. Բարսեղ Լասլօֆի, Պաշլալով:

ճառով կորսնցնեն ժողովուրդին համակրանքը, կը փութան գրել Վենետիկ, պարզելով կացութիւնը. «Թրիեստեանք, յամօթ երեսաց մերոց, գերազանցեցին քան զմեզ ի կողմանէ կազմից գրեանց, զի ոչ միայն գեղեցիկ է կազմ նոցա, այլ եւ անուանք գրեանց եւս տպեալ կան ոսկեգօծ գրով ի վերայ իւրաքանչիւրոց. եւ ես մինչ ի վասն էի՝ անհնարինս աղաչեցի Հ. Աւետիքին, թէ ջանա՛յ փոքր փոքր սովորութիւն առնել գրքակազմից, զի զանուանս իւրաքանչիւր գրեանց տպեսցեն ոսկեգօծ գրով ի վերայ գրեանց, եւ նա ոչինչ համարեալ զաղաչանս իմ, եւ ոչ գիրք մի ետ առնել այնպէս մինչեւ ցայժմ եւ առաքել. մեք հնարեցաք զայս, ահա մեք ոչ առնեմք եւ Թրեստեանք առնեն՝ յամօթ մեզ»¹⁵:

Նամակազեր Հ. Յարութիւն Մաղաքեանի դանգատն ու անդրադարձութիւնը իրաւացի էր: Մեղքոնեան Աբբայ խնդիրը կը հաղորդէ տպարանապետ Հ. Ստեփան Ասլիկեանի, որ ընդառաջելով Հ. Յարութիւնի փափաքին, ճիշտ տարի մը ետք, 23 Ապրիլ 1786ին, կը գրէ Հ. Յարութիւնի. «յաւուրս յայսօսիկ հանդերձեալ են ելանել աստի եւ դալ ի Կոստանդնուպօլիս երկու նաւք... բոլոր գրեանքն լցին գերիս սնտուկս... որոց կռնակն է գրով, զի վասն կռնակի գրոցն տուաք ի նորոց փորագրել ի վերայ պղնձոյ զանուանս իւրաքանչիւր գրեանց ամբողջ առանձինն, որպէսզի ուղղագիծ, մաքուր եւ անաշխատ տպեսցին»:

Գիրքերու կազմին համար ալ անտարբեր չեն մնար Վենետիկի Միաբանները, այլ կը ջանան կատարելագործել, ու եթէ չեն կրնար գերազանցել Թրիեստ կատարուած գիրքերու կազմը, գոնէ ջանք մը աւելի կը տանին հասնելու անոր: Վենետիկէն Հ. Ստեփան Ասլիկեան, 12 Յունուար 1788 թուակիր նամակով կը ծանուցանէ Պոլիս գտնուող Հ. Յարութիւնի՝ թէ ցարդ Վենետիկ տպուած գիրքերը կազմելու համար՝ կը տրուէին քաղաքին այն կազմարարներուն «որք յարուեստի իւրեանց էին առաւել ի համարի». սակայն քննելով անոնց ձեռքի գործը եւ իրարու հետ համեմատելով, ընտրեցինք «յաւէտ անուանին ի քաղաքիս, կոչեցեալ Պօրթօլօ Փիլզանի», որ միաժամանակ կազմարարն է քաղաքին արքունի գրատան. իրեն է որ

¹⁵ Հ. Յարութիւն Մաղաքեան Պոլիսէն, 9 Ապրիլ 1785ին, առ Մեղքոնեան Աբբայ, Վենետիկ:

կազմել կու տային քաղաքին զբառէր իշխաններէն՝ Փիլզանի, Մանի, Փէզարոյ, Թազաւորներու դեսպաններ, երեւելի փաստաբաններ, համբաւաւոր մենաստաններ, դաշղիացիներ ու անգլիացիներ՝ որոնք Վենետիկէն անցնելու առիթ կ'ունենային. մէկ խօսքով ամէն անոնք որ կը փափաքէին գիրքի մը կատարեալ կազմը ունենալ: Արդ, 1787էն սկսեալ, Վենետիկի վանքին գիրքերու կազմարարը կ'ընտրուի սոյն անձը, որու «ցուցաք զառ մեզ գտեալ ընտիր կազմն Թրէստու, կը շարունակէ նոյն աղբիւրը, մանաւանդ վասն խայտախարիւ գունոցն, յորս նշանաւոր է կանաչն: Նա խոստովան եղեւ նախ թէ զկանաչ գոյնն թէպէտեւ բազումք բազում անգամ փորձեցին աստ եւս արտագրել, այլ ոչ յաջողեցաւ, զի այն դաղտնի արուեստ է առ գերմանացի կազմարարս, եւ մեզ անձանօթ եւ դժուարաստաց: Իսկ փայլման եւ տեւողութեան դունոցըն եւ մաքուր տպաւորութեան ոսկոյն պատճառն, ասէ, է ազնուութիւն կաշոյն, որ ի ընէ նուրբ գոլով եւ անկեղտ եւ ողորկ, բարիօք ընդունի եթէ զգոյնն, եթէ զճիւղն եւ եթէ զոսկին, եւ զայն պահէ ընդերկայն, անջինջ եւ անաղօտ: Այս ազդ կաշոյ, ասէ, լինի ի Լուպիանայ քաղաք գերմանացոց տէրութեան, եւ զայն ի գործ ածեն ամենայն կազմարարք Գերմանիոյ, եւ զայն տալ բերել ի Վէնէտիկ՝ աշխատալի է եւ թանկ լինի: Եւ այս չէ ինչ օտար ի ճամարտութենէ, զի դաւառք եւ քաղաքք փոփոխակի առաւելուն զմիմեմք սեփական ինչ ձրիւք կամ բնութեան եւ կամ արհեստի»:

Իսկ Թրիեստի Միաբաններն Հայրերը, հակառակ այս բոլորին, հակառակ իրենց կազմարարին եւ կազմին ընտրելագոյն ըլլալուն, կը փափաքին աւելի կատարեալին, ու երբ Պաշլալովէն Հ. Բարսեղ կը զանգատի կազմարարին մասին, կ'ընդունի Հ. Անտոնի 24 Յունուար 1790 թուակիր նամակը թէ «զախորժեալ կազմարարդ՝ ի վաղուց հանաք ի վանացս»¹⁶:

¹⁶ Տարիներ ամբողջ Թրիեստ կազմուած գիրքերը կը գնահատուին թէ՛ Վենետիկ եւ թէ՛ Պոլիս: 1810ին, Հ. Ղուկաս Ինճիճեան Պոլիսէն կը գրէ Ազոնց Աբբայ հօր, զանգատելով Վենետիկ տպուած գիրքերու կազմին համար, զնահատելով Թրիեստեան կազմը. «Ի՞նչանցիկն կազմք յոյժ ապականեալք (են). տեսի գերիս Պարտէզս ի միջոց երից ամսոց՝ բոլորովին քայքայեալ կարքն եւ թուղթք անկեալք, զորս թողեալ տերանց՝ անդրէն գնեցին զՊարտէզս Թրեստեանց. Նոյնպէս են եւ կազմք Սաղմոսին, Նարեկին եւն.» (1 Օգոստ.):

Վենետիկի եւ Թրիեստի Միաբանները, թէեւ հեռու իրարմէ, պիտի հետեւին իրարու շարժումին, խուլ պայքար մը ստեղծուելով երկուքին միջեւ: Տրեստի տպարանի գործունէութեան վառ շրջանը կը լլայ 1783—1788 տարիները. Վենետիկէն անսպասան կ'ուզեն ստանալ հոն տպուած գիրքերէն դոնէ օրինակ մը, ինչպէս առհասարակ ամէն տեսակ հայկական տպագրութիւն կը ջանային ստանալ:

1783ին Մեղքոնեան Արքայի հարցումին վրայ, Հ. Յարութիւն Պոլիսէն կը պատասխանէ 23 Դեկտ.ին. «Դրեալ էիք յանցեալ թղթի թէ, մեք լուաք աստ զի Քրիստոնէական տպեալ են ի Թրեստ, այդ եւս ստոյգ է, թէպէտ ես ոչ տեսի՝ ո՛չ Մտածականն եւ ոչ Քրիստոնէականն: Բայ ի սոցանէ գոյ եւս 40 թղթով տետրակ մի. դստ տեսի, յորում գոյ Այրբենարան, մեկնութեամբ տաճկական բառից եւ խօսակցութիւնք ինչ տաճկեւար եւ հայեւար. եւ ի ճակատն դնեն արարեալ ի խնդրոյ Տէվէնի օղլուին: Չսոսա ջանամ ի ձեռս բերել, առ ի առաքել ի վանս»:

Յիշատակուած երեք գիրքերն ալ ներկայիս ունինք Ս. Ղազարի դրատան մէջ, եւ են.

1. Նոր Այրբենարան, հանդերձ մեկնութեամբ տաճկական բառից, հայկական աշխարհաբառ լեզուաւ. տպ. 1781
2. Մտածական աղօթք ընթացք. տպ. 1783
3. Քրիստոնէական վարդապետութիւն. պապա տէլլանըն թէրճիմէսի. տպ. 1783

Հ. Ղուկաս Ինճիճեան 1787ին Պոլիս անակնկալի կու գայ, տեսնելով նոյն տարիներուն Թրիեստ տպուած գիրքերու բազմութիւնը, ու գրելով Վենետիկ կ'ուզէ գիտնալ ցարդ Վենետիկ հասած Թրիեստեան հատորներու անունները, որպէսզի անոր համաձայն հետամուտ ըլլայ ամբողջացնել պակաս գիրքերը¹⁷:

Մինչ նոյն տարիներուն Վենետիկ կը տպուէր Հ. Միքայէլ Չամչեանի եռահատոր Հայոց Պատմութիւնը, Թրիեստի Միլիթարեանները կը գոհանային հրատարակել լեցնել մանր եւ ժողովուրդին անմիջական գործա-

ծութեան եւ օգուտին ծառայող գիրքեր¹⁸: Այս մանրամասնութիւնը անկողմնակալ հոգիով գիտել կու տայ Մեղքոնեան Արքայ երբ կը գրէ. «Թրիեստեանք տպեցեն զկայսերաց պատմութիւն, որպէս եւ կամին. մեք աստ ունիմք բաւական գործս տպելոյ»¹⁹: Նոյնպէս չէին մտածեր, սակայն, Վենետիկի միւս Միաբանները, որոնք կը պաշտօնավարէին Պոլիս. այսպէս Հ. Սուքիաս Աղամալեան կը գրէ Արքա՛օր. «Թրիեստեանք ձեռնարկեալ են տպագրել զփոքրիկ գրեանս պէսպէսս, ըստ իւրեանց կարելոյ, որք թերեւս այդր առ ոչինչ հաշուին, այլ աստ հաճոյական են բազմաց»²⁰: Հ. Յարութիւն Մաղաքեան աւելի կը մանրամասնէ, գրելով միշտ Արքա՛օր. «Հեղուցիւն գրքապետին (մերոյ) զիոյթս արար զԹրիեստեանս, որովհետեւ տեսին նորա զի մեք անփոյթ եմք վաճառել զգրեանս, այլ պահել ի վանս, վասն որոյ նոքա զսկիզբն արարին ի մանր գրեանց մերոց տպել, զի տպեցին առ այժմ նախ զսպասաւորութեան տետրն, որովհետեւ այսչափ խնդրեցին, եւ ես այսչափ գրեցի՝ եւ ոչ առաքեաց մեր պատուական գրքապետն, զիմեցին առ նոսա եւ նոքա իսկոյն ետուն տպել եւ բերել, եւ ծաւալեցաւ նոցայն. նոյնպէս եւ Քրիստոնէականն քերականաւ տպեցին՝ որպէս մերն, եւ սփռեցին, որովհետեւ բազում ժամանակ էր զի պակասեալ էր մերն: Եւ մի՛ ասասցէ մեր գրքապետն թէ ես առաքեցի զսոսա եւն, այո՛ առաքեաց, բայց յետ տասնիցս գրելոյ, եւ մինչեւ մերն եհաս այսր, նոքա հասուցին եւ սփռեցին»²¹:

1783—1788 տարիներուն Թրիեստ տպագրուած գիրքերէն զուցէ միայն 1784ին լոյս տեսած Ժամագիրքն էր որ կը փնտէր Վենետիկի վանքի շահերուն, որոնք ութը տարի առաջ, այն է 1777ին տպած էին նոյնը: Թրիեստի տպագրութիւնը կ'ունենայ յաջո-

¹⁸ Հ. Ղուկաս Ինճիճեան Պոլիս կը հանդիպի Թրիեստի Միաբաններէն Հ. Մինաս Գասպարեանի, ու երբ խօսք կը բացուի տպագրութիւններու մասին, Հ. Մինաս «ասէ վասն Գերյարգութեանդ, — կը գրէ Հ. Ղուկաս՝ Մեղքոնեան Արքային, — թէ ի ժամանակս մեր չէր այսպէս, այլ այժմ արձակ համարակ թոյլ տայ ամենայն գրեանց ի տպագրութիւն: Որում պատասխանի ետու թէ ի ժամանակս ձեր թողեալ ամենեցուն զգրեանց յօրինումն, միարան աշխատէիք զօրն ողջոյն եւ զգիշերն ողջոյն ի յօրինումն Կացութեան, որ վիժեալ մնաց: Չայս ասացեալ՝ երկօրեանս բարձու ձայնիւ ծիծաղեցաք» (9 Նոյեմբ. 1787):

¹⁹ 7 Յունիս 1786ին, առ Հ. Յարութիւն Մաղաքեան, Պոլիս:
²⁰ Նամակին թուականն է՝ 9 Օգոստ. 1785:
²¹ Նամակին թուականն է՝ 10 Մայիս 1785:

¹⁷ 9 Մայիս 1787ին, առ Մեղքոնեան Արքայ, Վենետիկ:

ղութիւն, որովհետեւ «ընդ նմա եղեալ են զսպասաւորութիւնն ձայնաւոր պատարագի եւ զամենայն վերաբերեալսն պատարագի, այսինքն ժամամուտ եւն, եւ վաճառեն ձեռամբ գրքածախին մերոյ. ես եղի ի մտի ասել զգրքածախին մերոյ թէ մի՛ վաճառեր զայն, զի այդու խափանի մերն. բայց զի մի՛ վերստին ծագեցի թշնամութիւն ի միջի մերում, վասն որոյ լռեցի»: Հ. Յարութիւն Մաղաքեան, 10 Յունիս 1786ին այս բոլորը Մեղքոնեան Արքային գրելէն վերջ, կառաջարկէ ձեռք զարնել ժամագիրքի նոր տպագրութեան մը, կարեւոր յաւելուածներով, չկորսնցնելու համար գրավաճառական հրատարակը:

Հ. Յարութիւնի առաջարկը կը մնայ անգործ, մինչեւ որ 1790ին Հ. Միքայէլ Չամչեան Թրիեստէն անցքին կ'իմանայ թէ Պոլսոյ մեր գրավաճառը միաժամանակ կը ծախէ Թրիեստ տպուած գիրքերը, ինչ որ անչահարեր էր Վենետիկի վանքին համար: Չամչեան իր անդրադարձութիւնը Պաշլաւլովէն կը գրէ Վենետիկ, ու կը ստանայ Հ. Ստեփաննոս Աղոնցի 10 Մարտ 1790 թուակիր նամակը. «լուծաւ եւ տարակոյս մեր թէ զիմ՞որդ այնպէս յանկարծակի իմն զաղարեցան վաճառք Պարտիզի եւ Ժամագրքի մերոյ ի Կոստանդնուպօլիս»: Ու իսկոյն Մեղքոնեան Արքայ կը գրէ Պոլիս Հ. Յարութիւնի, գիտնալու համար եղելութիւնը ստուգութեամբ: Հ. Յարութիւն 22 Ապրիլ 1790ին կը պատասխանէ. «Դրեալ էիք...»: Ծանիք, Գերյարգելի, զի վաճառեն, բայց Թրիեստացիք առ այժմ չունին այնպիսի գրեանս որ իցէ նման գրեանց մերոց. ունին միայն ժամագիրք, եւ այն չէ նման մեր ժամագրքի, այլ մեծ գրքով եւ խոշոր գրով, եւ այս ինձ չերեւի ինչ»:

1805ին կը տեսնենք որ «Դրեստեանք զգրեանս իւրեանց եղին ի վաճառ ի կրպակ Եղբայր Ալեքսանին, որոյ տեղին յարմար է ի վաճառումն գրոց»²²:

* * *

Այսպէս կեանքի դժուարութիւններով եւ յաջողութիւններով խառն, Թրիեստի Միլիթարեան տպարանը կը գործէ ու կը յառաջանայ: 1789—1800 տարիներուն արդիւն-

²² Հ. Ղուկաս Ինճիճեան Պոլիսէն, 10 Սեպտ. 1805ին, առ Ստ. Աղոնց Արքայ, Վենետիկ:

քը համեստ ըլլալով, 1801ին կը մտածուի նոր զարկ տալ, տպելով ոչ միայն միաբաններու թարգմանութիւնները եւ երկասիրութիւնները, այլ նաեւ ազգայիններու գործերը: Հ. Միքայէլ Չամչեան Վենետիկէն Պաշլաւլով ճամբուն վրայ երբ կը հանդիպի Թրիեստի վանքը, կը վկայէ ըսելով. «Կարգաւորեալ տեսի զամենայն ինչ եւ բնակիչքն ի հանգրստեան՝ ըստ բազում իրաց. ափսո՛ս, զի պարտք դիզեալ ի Ստամբօլ՝ իբր պարսպազ կանգնեալ կան ի միջի: Կամէին սոքա տրպադրել տաճկերէն ի վերջ Ալքերեան գրոց»²³, թէ աւասիկ բաց է զպրատունս, եւ թէ ունիմք բազմադիմի տեսակս կապարեայ գրեանց, զոր ինչ եւ կամիցի ոք՝ կարող եմք տպագրել ի զանազան լեզուս: Ի հարցանել ցմեղ, պատշա՞ճ իցէ արդեօք զայսպիսի տեղեկութիւնս տալ. մեք տուաք պատասխանի թէ բարի է եւ պատշաճաւոր, բայց հանգամանք ժամանակի պահանջէ յապաղել»²⁴:

Յաջորդ տարիներուն տպարանը պէտք է առած ըլլայ իր ընթացքը, համեստ արդիւնքով. 1806ին Հ. Դանիէլ Կրակեան, Վենետիկէն Թրիեստ այցելելուն կը նկարագրէ թէ «տպարանն միով շարողիւ, որ յետ շարելոյն սկսանի տպել, աշխատի ի լեզու իտալական, թուրքի գոլ գրգոյկ մի վասն վաճառականաց: Կերպն այլազգ է ի Վենետիկոյ, զի թիմբանօն ընկողմանի ի վայր, եւ ոչ կայ յոտին որպէս անդ. եւ ասեղքն ի միջոյ են եւ ոչ ի գլխոց. մացօյքն տափարակ են յոյժ յոյժ, սակաւ ինչ

²³ Յիշատակուած «Ալքերեան գրոց»ը 1798ին Թրիեստ տպագրուած հայատառ թուրքերէն «Ալլահն աղիս քուլու Բէժմիւրեանց Տէր Կոմիտաս քահանայն վարքը վէ նահատակութիւնու» գիրքն է, շարագրուած Ստեփաննոս Եպ. Ալքերեանէ: Գիրքին տրպագրութիւնը աւարտած է եւ նոյն տարւոյն Դեկտ. ամսուն հասած է Պոլիս. «Յայտարարեալս, կը գրէ Պոլիսէն Հ. Իզ. Փափազեան 10 Դեկտ. 1798ին, եհաս այսր առ Ալքերեան՝ Գիրք պատմութեան Երանելոյն (Կոմիտասայ), տպագրեալ ի Թրեստ, զոր շարագրեալ է նա ինքն Ալքերեան տաճկեւար. տակաւին ոչ ել արտաքս ի վաճառ»: Դեկտ. 24ին նոյն անձը կը շարունակէ տեղեկացնել Աղոնց Արքային թէ «վաճառումն Պատմութեան Երանելոյն խափանեցաւ յուղղափառ իշխանաց տեղոյս. նախ՝ վասն լինելոյ ի նմա ինչ ինչ անախորժ հայակողման ազգիս, երկրորդ՝ վասն հաւաճայն (զաղղիական) վկայութեանց, որք յիշատակին ի նմա»:

²⁴ Հ. Միքայէլ Չամչեան Կոստէն, 29 Յունիւլ. 1801ին, առ Աղոնց Արքայ, Վենետիկ: Թրիեստի տրպարանը նոր բացուելուն ալ կար նոյն տրամադրութիւնը, այնպէս որ Հ. Աստուածատուր Բարիկեան 1775ին կը գրէ Կալիթա, առաջարկելով ազգայիններուն տպել անոնց գիրքերը. «գրեալ է (Հ. Աստուածատուրն) մին գիր հասարակ մերազնեաց թէ ով ոք կամենայ գիրք տպել տան՝ գրէ մեղ, մեք պատրաստ եմք առ այս գործ» (Տէր Յովհաննէս Աստուածատուրեան Կալիթայէն, 22 Յունիւլ. 1776ին, առ Մեղքոնեան Արքայ, Վենետիկ):

մագ ձիոյ եղեալ ի միջի, եւ որպէս անդ՝ ուռուցեալ: Տեսի զբարձր մի իտալական վասն խոստովանելոյ տպեալ անդ, զոր թերեւս ի ձեռս բերից աստ վասն զբառան, եւ Պատարագամատոյց տպեալ ի 1803, զոր չունիմք»²⁵:

Թրիեստի Մխիթարեան տպարանէն լոյս տեսած վերջին հատորները կ'ըլլան Պիլ-լուարտի Աստուածաբանութեան համառոտութիւնը, երկու հատոր, տպուած 1810ին: Յաջորդ տարին Մխիթարեան Մխրաբանութիւնը Թրիեստէն կը փոխադրուի Վիեննա, ընդ միշտ հոն հաստատուելու համար:

1811 տարին կ'ըլլայ փոխադրութեան եւ կազմակերպութեան տարի. բայց որովհետեւ տպագրական առաքելութիւնը մաս կը կազմէ Մխիթարեան գործունէութեան, մինչ 1811ին կը սարքաւորուին Վիեննայի նոր ստացած վանքին կրօնաւորական սենեակները, միաժամանակ կը սարքուի նաեւ տպարանը: Հ. Կարապետ Եսայեան, որ գործով Վիեննա տրեւէն Վիեննա գացած էր, հետեւեալ կերպով կը նկարագրէ Վիեննայի Մխիթարեան վանքն ու տպարանը. «վանքիք որք աստ՝ տասն են թուով, հանդերձ եպիսկոպոսիւ, իսկ մետասաներորդն է Հ. Կղեմէսն, զոր հրեանդազին թողեալ են ի Կոստ. ի փախչելն ի Դրեստու՝ հանդիպեալ են Կոստայի ի Կոստ, խնդրեալ են ի նմանէ աղաչանք պատասխարել ուրեք ի տէրութեան նորա. եւ նա խոստացեալ է նոցա զիւր պաշտպանութիւնն ասելով. առ այժմ զնացէք դուք ի Վիեննա, եւ ի դառնալս հոգ տարայց ձերոց իրաց: Եւ ըստ խոստմանն ի դարձին շնորհէ նոցա զբազմասենեակ վանս Գարուչինաց ի Եօզէֆշչատ արուարձանին, հանդերձ աղատութեամբ ունելոյ զտպարան, այնպէս որպէս ունէին ի Դրեստ, զոր եւ տեսաք ի չորս այլեւայլ սենեակս, այսինքն զտեղիս կրկին մամլոց եւ դասայից, զտեղի զիր թափելոյ, զտեղի մամլոյ տպելոյ զպղինձ. ունին առ իւրեանս զհայր եւ զմայր Դրեստեան գրոց, եւ որպէս կարծեմ նաեւ զբազում օրինակս ի տպագրեալ գրոց իւրեանց, եւս եւ զձեռագիրսն: Մին եւեթ ի մամլոցն գործէր զՀամառոտութիւն բարոյականին Պիլլուարտայ»²⁶, միւսն անգործ՝ ինչ ոչ վաստակէր: Զգրա-

²⁵ Հ. Դանիէլ Կրեպիան Թրիեստէն, 17 Մայիս 1806ին, առ Հ. Կարապետ Եսայեան, Վիեննայի:
²⁶ Յիշեալ հատորին տպագրութիւնը սկսած է 1811ին, բայց աւարտած է 1813ին:

տուն Գարուչինաց տեղւոյն զնեալ՝ Օգոստինոսն Աղամալեան՝ պարզեւեալ է սոցա»²⁷:

Հազիւ տեղաւորուած, վանական կեանքին հետ, 1811ին, կը սկսին դառնալ ուրեմն նաեւ տպարանի գործիքներու անխնայ: Վիեննայի Մխիթարեան նոր տպարանին առաջին հատորը որ լոյս կը տեսնէ՝ կ'ըլլայ դարձեալ «Վարք ամեհասուրբ Կուսին Մարիամու Աստուածածնի», տպուած 1812ին, «ի Մխիթարեան տպարանի կայսրաբարձայական արտօնութեամբ»: Այս հատորին տպագրութեամբ Ս. Աստուածածնի հանդէպ իրենց երախտադիտութիւնն է որ կը յայտնէին Վիեննայի Մխիթարեան Մխրաբանները, որոնք այս համեստ հատորը միասնաբար էին «թարգմանեալ յիտալականէ ի հայ բարբառ, յաշակերտաց բարեյիշատակ Տեառն Մխիթարայ Աբբայի», ինչպէս կը կարգանք նոյն գիրքին ճակատին վրայ:

Ու այնուհետեւ կը շարունակուի սկսուած գործը, առաջ վարելու համար նոյն այն հոգեւոր առաքելութիւնը որ ծագում առած էր Մխիթար Աբբասօր հոգեւէն, ծագած Վիեննայի ու Թրիեստ, այժմ պիտի շարունակէր պտղաբերել նաեւ Վիեննայի մէջ:

***

Թրիեստի Մխիթարեան տպարանի մասին մեր ունեցած վկայութիւնները համադրելէ ետք, անցնինք անդրադառնալու անկից լոյս տեսած քանի մը հատորներուն մասին, որոնք սերտօրէն կապ ունին Մխիթարեան տպարանի պատմութեան հետ:

1. «ՅՈՐԴՈՐԱԿ ԱՌ ՊԱՇՏՈՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ ՍՐԲՈՅ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ» (տպ. 1776)

Թրիեստի նորահաստատ տպարանէն առաջին Աղօթքի մը տպագրութենէն եւ Յովսէփ Բ. Կայսրին ի պատիւ Նուազի մը հրատարակութեան յաջողութենէն քիչ ետք, այն է 1774 Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր ամիսներուն, Թրիեստի Հայրերը ելլելով վարձու բնակարանէն կը փոխադրուին նոր ստացած վանքը, ուր իսկոյն կը սահմանուի տպարանի յատուկ վայրը. «այս բնակարան, որ երբեմն լեալ է մենաստան Բենեդիկտեան միանձանց... շինուածն է նոր եւ վայելուչ, երեք յարկ, երկուքն բնակութեան եւ մինն իբր շտեմա-

²⁷ Հ. Կարապետ Եսայեան Վիեննայէն, 25 Դեկտ. 1811ին, առ Ստ. Ազոնց Աբբայ, Վիեննայի:

րան զանազան նիւթոց. մեք առ այժմ բընակիմք ի վերին յարկի, իսկ ի ստորինն ի միում ի մեծագոյն սենեկաց զետեղեցաք զտպարանն մեր»²⁸:

Պաշլալովէն Հ. Բարսեղ, տեսնելով միայն փոքրիկ Աղօթքին տպագրութիւնը՝ կը խանդավառուի, ծրագիր կը մշակէ, ու 1774 Դեկտ. ամսուն կ'առաջարկէ տպել Ժամագիրք: Թրիեստի Հայրերը չեն ընդունիր առաջարկը, անոնց փափաքն է «կամիմք նախ տպագրել զՅորդորակ ինչ ջերմեռանդութեան առ ամէնօրհնեալ Կոյսն Մարիամ, դառաչնապտուղ տպարանին մերոյ նմա ընծայելով, ի նշան երախտադիտութեան բազում երախտեաց, զոր ընկալաք միջնորդութեամբ նորա. եւ ապա յետ այնորիկ, եթէ այլ ինչ փութով տպագրելի գիրք ինչ կարգաւորեսցեն Հարք մեր որ ի Կոստանդնուպոլիս, իսկ եւ իսկ սկսանիմք տպագրել զայն»²⁹:

1775ի Մարտ ամսուն կը սկսի տպագրութիւնը Յորդորակ առ պաշտօնասիրութիւն Սրբոյ Աստուածածնի գիրքին, շուրջ 300 էջոց, ու 1776ի Օգոստոս ամսուն կ'աւարտի: «Տպագրութիւնն փոքր մի յամեաց, մի՛ վասն ցրտութեան ձմեռան, եւ միւս՝ վասն պակասութեան ծաղկազրոյց եւ կանոնաց. այլ ուր ուրեմն Աստուծով սկսաք ի սկիզբն Մարտի գիրքն անուանեալ Կրքութիւն ջերմեռանդութեան առ ամեհասուրբ Կոյսն Մարիամ»³⁰: Այս նամակին ստորագրողները, «Մխիթարեանք Թրիեստի» գիտակից են տպագրութեան ընթացքին դժուարութեան, սակայն յոյսով որ երբ յաղթահարուին առաջին արգելքները այնուհետեւ հատորները պիտի յաջորդեն իրարու. «գնորատիպ Կրքութիւն Զերմեռանդութեան Սրբոյ Աստուածածնին չեւ եւս բովանդակեցաք, քանզի որպէս եւ յայտ է, բազում պարակայք պահանջին առ լրումն նորոյ իրիք տպագրութեան ի նոր տպարանի. բոլոր դժուարութիւնն ի սկիզբն է յառաջին գրքին, յետ այնորիկ իբրեւ անիւ շարժեալ միանգամ՝ ինքնին հոլովի»³¹:

Ս. Կոյսին նուիրուած անդրանիկ հատորին տպագրութիւնը կ'աւարտի 1776 Օգոստ-

²⁸ Հարք Թրիեստու, 12 Դեկտ. 1774ին, առ Հ. Բարսեղ, Պաշլալով:
²⁹ «Հնգեքին Հարք Մխիթարեանք Թրիեստու», 6 Յունիւ. 1775ին, առ Հարս Պաշլալով:
³⁰ Հարք Թրիեստու, 30 Մարտ 1775ին, առ Հ. Բարսեղ, Պաշլալով:
³¹ Հարք Թրիեստու, 29 Ապրիլ 1775ին, առ Հարս Պաշլալով:

տոս 20ին, 500 տպաքանակով, որմէ տասը օրինակ կը ղրկուի Պաշլալով, ընկերակցութեամբ Հ. Մինասի 6 Սեպտ. 1776 թուակիր նամակին, ուղղուած Հ. Բարսեղի. «առաքեցաք տասն գիրք նորոգ տպեալ եւ ոսկեկազմ, իբր երեխայրի նորոգ տպարանիս, զի ուր ուրեմն յայս ամառան աւարտեցաւ տպագրութիւնն: Յայս տասն գրոց զմինն ընծայեցաք Եղ. Յուսէփին, զմինն Տէր Վարդանին Ազոնց, որպէս եւ նշանակեցի ի թղթի նոցա. ուստի թէ Եղ. Յուսէփն զտասնեսին եւս բերցէ առ ձեզ, զմին տաջիք նմա, եւ զայլսն եւս որոց եւ ասացաք... կամէաք զերեսուն եւ զքառասուն օրինակս յղել, բայց կազմարարն ոչ հասոյց. յայլում նուազի առաքեսցուք»:

Նորատիպ հատորէն օրինակ մըն ալ կը հասնի Վենետիկ. «տպեալ Աղօթագիրքն անկաւ ուստեք ի ձեռս իմ, — կը գրէ Մելքոնեան Աբբայ 28 Դեկտ. 1776ին, Հ. Ստեփան Սալիկեանի որ Հոռոմ կը գտնուէր, — որ չէ այլ՝ քան զչինեան Հ. Մատթէոսին Հիւսեակ բարեբանութեանն, բայց ոչ ի նրմանէ օրինակեալ, այլ ի բուն օրինակէ Սէնիերէն թարգմանեալ, կրճատմամբ եւ յաւելմամբ ոմանց վկայութեանց ի հայոց, որպէս Հ. Մատթէոսինն»: Ապա գիտողութիւններ կ'ընէ գիրքին արտաքին պարագաներուն մասին թէ «տիպն (է) ոչ գովելի, իբր ստամպոլունն, կազմն գեղջուռակ. ի ճակատն զնէ համառօտեալ ի գրոց Սրբոց Հարց, հուսկ յետոյ զնէ հրամանաւ եւ արտօնութեամբ կայսերական հրովարտակիւն: Զվերոյ գրեալսն ոչ գրեցի վերաջուրութեամբ, այլ մանաւանդ նուազ քան զպարտն»:

Վենետիկէն կը հետեւէին — ինչպէս վերեւ անդրադարձանք — Թրիեստի մէջ կատարուած առաջին փորձերուն, որոչ թերահաւատութեամբ մը, տալով մեկնութիւններ եւ բացատրութիւններ եղած նուաճումներուն: Բնական է որ Թրիեստի տպարանը իր սկզբնաւորութեան չէր կրնար հասնիլ Վենետիկի դարաւոր տպարաններու կատարելութեան, բայց որովհետեւ կը պակսէր սրտերու մերձեցումը, զարմանալի չէ որ չզնահաստուէր եղածը: Այս հոգիով է որ Վենետիկէն Հ. Ստեփան Սալիկեան կը գրէ Պոլիս Հ. Մկրտիչ Անանեանի, թէ Թրիեստի Մխրաբանները առաջարկեցին Կայսրին եւ կայսրուհիին «բանալ զտպարան եւ տպագրել»

զբաղմամբ զրեանս հայոց եւ առաքել յարեւելս եւ մեծամեծ վաճառս առնել նոքօք, եւ այնպէս դանթիւ կոյտ դրամոց յայլ թագաւորութեանց բերել մուծանել ի Թրիքստ եւ ի տէրութիւնն կայսերականն: Տեսակ մը վերապահութիւն կամ թերահաւատութիւն կը նշմարուի այս տողերուն մէջ, մինչ գործնական կերպով Թրիքստի Միաբանները ցոյց տուին թէ անխոնջ աշխատանքը կու տայ իր պտուղը:

* * *

Վիեննայի Միլիթարեան դիւանը գտնուած մէկ փաստաթուղթը, ուր կայ ցանկը գիրքերուն «Տպագրեալք ի տպարանի վանաց Թրեքստու», 1776 տարւոյն մէջ կը նշանակէ հետեւեալ հատորները.

- Օգոստ. 20
- Գիրք Աստուածածնի անուանեալ Յորդորակ առ պաշտօնասիրութիւն Սուրբ Աստուած(ածնի) 500 (օրինակ).
- Աղօթք ինչ Սրբոյն Ներսեսի Լամբրօնացւոյն.
- Տիրեքթորիօ Եպիսկոպոսի տեղոյս, լատիներէն. 400 հատ.
- Օգոստ. 22
- Ժամասացութիւն ինչ փոքրիկ, լատիներէն. 100 հատ.
- Դեկտ. 22
- Այրենարան հայերէն. 1500 հատ.
- Փոքրիկ քրիստոնէական վարդապետութիւն. 700 հատ:

Բաւական ճոխ եւ առատ է 1776 տարուան հունձքը. դժբախտաբար հունինք մեր տրամադրութեան բաւարար աղբիւր՝ անդրադառնալու համար անոնցմէ իւրաքանչիւրին վրայ: Նկատողութեան առնելիք է՝ տպարանին բացի հայերէնէն՝ լատիներէն գիրքեր ունենալը, բան մը որ մօտէն կը հետաքրքրէր վենետիկի Միաբանները, յատկապէս Մեկքոնեան Արքահայրը, որ կ'ուզէր իմանալ «թէ արդեօք ի Թրեքստ ի նոր բացեալ տըպարանն միայն հայերէն տպեն թէ նաեւ Ֆրէնկերէն. եւ թէ Ֆրէնկերէն տառքն իւրեանց է թէ այլոյ ուրուք»³²: Իրականութիւնը այն էր որ կայսերական հրամանով է որ Թրիքստի Միլիթարեան տպարանը իրաւունք ստացած էր ունենալ սեփական լատիներէն տառերը:

³² Մեկքոնեան Արքայ Ֆիէսոյէն, 13 Հոկտ. 1774ին, առ Հ. Ստեփան Ալիկեան, Վենետիկ:

2. «ՏՕՆԱՅՈՅՑ ՏԱՐԵԿԱՆ ... ԹՐԱՆՍԻԼՎԱՆԻՈՅ ՀԱՅՈՑ» (տպ. 1777)

Յաջորդ տարին, այն է 1777ին, կը տըպագրուի 56 էջոց տետրակ մը Հանդիսարան հոգեւոր երգ եւ մաղթանք վերնադիրով, որու կը յաջորդէ³³ Թրանսիլվանիոյ Տօնացոյցին տպագրութիւնը: Առաջարկը կու գայ Պաշլալով բնակող Հ. Բարսեղ Վրդ.էն. բայց որովհետեւ նոյն տարւոյն (1777) Յունիս ամսուն դեռ պատրաստ չէին կրնար ըլլալ նորաձոյլ փոքր տառերը, Թրիքստի Հայրերը կ'առաջարկեն «եթէ այսու խոշոր գրովքս զոր ունիմք աստէն՝ կամիցիք, այն կարելի է, եւ փութով հասանի ի ձեռս ձեր. բայց պարտիք ծանուցանել մեզ փութանակի եւ անյապաղ զգիրս Տօնացոյցին, առաքելով զմի թերթ ըստ չափուն զոր կամիքն, եղեալ ի մէջ ողջունադրին, եւ թէ կա՞ղմ կամիք թէ անկաղմ: Եւ եւս վասն արժողութեանց եւ չափուց դրամոց զաղիւսակսն՝ լաւազոյն երեւի ի բաց թողուլ ի Տօնացոյցէն, որովհետեւ ունիմք զգիրտաւորութիւն տպագրել զփոքր տետր մի ի վերայ այսպիսի արժողութեանց դրամոց, եւ ի նմին կարելի է յարակցել եւ սոյնս»³⁴:

Նոյն այս նամակի թուղթի բնագիրին վրայ, Պաշլալովի Հայրերէն մին սեւազրած է նամակին պատասխանը, 28 Յունիս թուականով, ուր կը յայտնէ Տօնացոյցը տպելու հաւանութիւնը. «հա յայտ առնեմք եւ ծանուցանեմք անյապաղ վասն Տօնացոյցի տարեկանի. զի փութասջիք տպել այդու խոշոր գրովք. առ ժամս մեծազոյն դրիւք եղիցի, այսինքն ի չորս ծաւեալ զմեծ տապաղայն, որ առնէ 8 թերթս, որպիսի է մեծազոյն հին տետրակն վարդարանին, եւ հա օրինակն իսկ զնի աստ. նաեւ կաղմիցին աժան թղթովք, որովհետեւ է միայն վասն միոյ ամի եւ այսպէս պահանջէ թէութիւն իրին: Չծախսըն ամենայն նշանակեսջիք եւ Վ. Հ. Բարսեղն վճարեսցէ եւ յղեսցէ առ ձեզ ի լինել զիպող առթին: Նաեւ փոյթ տարջիք զփոքրիկ փայտեայ պատկերս փորագրեալս ի Վ. Հ.

³³ Թրանսիլվանիոյ Տօնացոյցը լոյս տեսնելէն առաջ, Թրիքստի տպարանը տպած է «Ցետուլայններ, որոնց ինչ ըլլալը կը գժուարինք հասկնալ: Առաջարկը եղած է Պաշլալովի Հայրերէն, որոնք կը ստանան հետեւեալ պատասխանը. «զցետուլայն տպագրեմք վաղվաղակի եւ առաքեմք ընդ խաչատուրին» (2 Յունիս 1777):

³⁴ Հարք Թրիքստու, 2 Յունիս 1777ին, առ Հ. Բարսեղ, Պաշլալով:

Չաքարիայէն (Ալեքսանեան) յարմարել իւրաքանչիւր ամսոյ եւ զնել ի զլուխ նոցին»:

Վերջին այս բացատրութիւնը մութ կը մնայ մեզի: Գիտենք որ Հ. Չաքարիա, Միլիթար Արքահայր օրերէն ի վեր, Ս. Ղազարի մէջ կատարած է փորագրութիւններ պղինձի վրայ, գուցէ եւ փայտի վրայ, բայց անկարելի կը թուի որ Թրիքստի առաջին Միաբանները հետեւինն առած ըլլան ասոնք Վենետիկէն: Աւելի հաւանական կրնայ ըլլալ, այն՝ որ Հ. Չաքարիա անձամբ Թրիքստի մէջ կատարած ըլլայ փորագրութիւններ մը, որովհետեւ ասոյդ գիտենք թէ 1776ի Յունուար 12էն մինչեւ 1777 Օգոստոս 1՝ գտնուած է Թրիքստ:

Այնպէս կը թուի որ Թրիքստի տպարանը գժուարութիւն յարուցած ըլլայ գործածելու Հ. Չաքարիայի փորագրութիւնները, որու կը ձայնակցին Պաշլալովին 12 Օգոստ. թրուակիր նամակով. «Օրացոյցն տպեսցի առանց պատկերաց ի ներկայումս» սակայն ջանան աճապարել, «զի ի սօնի Ամենայն Սրբոց իցեն ի Վիեննայ, ի ձեռս Ա(աղաչայ) Ուաչիկի... կամ ո եւ իցէ վաճառականի Պաշլալովցոյ»:

1777ի Նոյեմբեր ամիսի առաջին օրերուն կ'աւարտի յիշեալ Տօնացոյցի տպագրութիւնը ու կը զրկուի Պաշլալով: Քանի մը օր ետք կը հետեւի նամակը, որ սերտօրէն կապ ունենալով նորատիպ Տօնացոյցին հետ, կու տայ մեզի այլ լուսարանութիւններ: Մէջ կը բերենք հատուածը իր ընդարձակութեամբ. «Չտարեկան Օրացոյց վասն քաղաքիդ, զոր առաքեալ էիք մեզ տպագրել եւ առաքել առ ձեզ, ահա տպագրեալ առաքեցաք ի 7 ամսոյս ընդ տիլիճէնցային ի Վեննա, առ Պարոն Պօղոսն Աստուածատրեան, որպէսզի ընդ հասանելն ի ձեռս նորս՝ վաղվաղակի ընդ Աղաչայի ումեք առաքեսցէ այդր առ վերապատվելութիւնդ: Արդարեւ փոքր մի յապաղեաց, այլ ոչ ի մեր կողմանէ, այլ ի կողմանէ գրոց, որք անազան ուրեմն հասին առ մեզ, որ յայլում նուազի ոչ լիցի այսպէս: Բայց ինդրեմք զի զօրինակն զոր առաքէք ի տպագրել, ամենեւին ջանացարուք անսխալ առնել թէ՛ ըստ գրոց եւ թէ՛ ըստ կետագրութեանց, միակերպ եւ լայն լուսանցս թողէք, առ ի զնել նշանս երեսաց տպագրութեան:

Արդ այս ամենայն Օրացոյցք ըստ գրելոյ Վեր. են 200 հատ, եւ տասն եւս Քերականք ընդ համառօտ Քրիստոնէականի (զորս յաւելաք ի ընուլ զարկղն) ի փոքրիկ ինչ արկեղ,

եղեալ ի վերայ զմարքայն ըստ օրինակի զոր նշանեցաք ի պիտակ ինչ որ կայ ի թղթիս: Եղաք եւս զմի տպագրեալ Օրացոյց ի թղթի աստ, զոր կամաւ տուաք կաղմել սպիտակ թղթովք, իսկ այլքն են գունաւոր թղթով կաղմեալք: Ապա Վեր. փոյթ կալցի փութով զայնս ի ձեռս բերել, որոց վասն ունիս վճարել զծախս ճանապարհին եւ զմաքսն որչափ իցէ, քանզի չէ վճարեալ աստ. միայն 20 կոպյցար տուաք մաքսին, եւ 30 կոպյցար եւս արկեղն:

Գինն սոցա է, մինն 20 կոպյցար հանդերձ կաղմով. ուստի ընդ ամէնն առնէ	66 Ֆիօրին եւ 40 կոպյցր.
յորս յաւելեալ 50 կոպյցար մաքսին եւ արկեղն, առնէ	50 կոպյցր.
	67 Ֆիօրին եւ 30 կոպյցր.

Թանկագին եղև զի էր սակաւ. եթէ լինէր հազարաւոր լինէր գիւրազին յոյժ: Իսկ Քերականք գինն 10 կոպյցր մինն, որ առնէ . . . . .

Եւ ընդ վերոգրելոցն առնէ	69 Ֆիօրին եւ 10 կոպյցր.
Դնեմք ընդ սոսա եւ զգինս գրոցն, զորս յանցեալ ամի առաքեցաք Վեր., ըստ օրտինէի ձերոյ, որ են	88 Ֆիօրին եւ 30 կոպյցր.
Եւ եւս վասն պատուիրեալ 10 ձարտասանութեանց եւ թղթէհից, զորս ըստ մասին տառեալ եմք եւ ըստ մասին առաքելոց, որոց վասն ծախեցաք	36 Ֆիօրին եւ 24 կոպյցր.
	194 Ֆիօրին եւ 4 կոպյցր.

զորս ինդրեմք անթերի հասուցանել մեզ փութով, զի պէտս ունիմք դրամոց յոյժ, եւ եթէ հնար է առաքեսցես զայսոսիկ զրամս փոստով»³⁵:

3. «ԲԱՌԳԻՐԲ ՀԱՅԵՐԷՆ-ԼԱՏԻՆԵՐԷՆ-ԻՏԱԼԵՐԷՆ» (մասն, տպ. 1782)

1764 տարիէն սկսեալ հրատարակի վրայ կը գտնենք հայ-լատին-իտալերէն ձեռագիր բառարան մը, որու հեղինակը հետամուտ եղած է տպել տալ, առանց յաջողելու: Ետըջ տասնութ տարի ետք, այն է 1782ին վերջապէս կը հասնի Թրիքստի Միլիթարեան տպարանը, ուր կը տպագրուի միայն առաջին

³⁵ «Ութեքին Հարք Միլիթարեանք բնակեալք ի Թրեքստ», 10 Նոյեմբ. 1777ին, առ Հարս Պաշլալովու: Նամակին վերջաւորութեան կայ սա Յետ գրութեանը. «Ք. Տ. յՕրացոյցին զոր առաքեցաք, ի 19 երեսն կայ սխալ, զի փոխանակ զնելոյ Աւագ ՉԲԲԻ, եղեալ է Աւագ ԲՉԲԻ. զոր կարէք ուղղել քերելով միայն գրեմն»:

Թերթը կամ պրակը, չենք գիտեր սակայն թէ այդ պրակը քանի էջերէ բաղկացած է :

Մտածելով որ այս եղական դէպքը կրնայ հետաքրքրել հարցովս զբաղող ուսումնասէրներ, ու մանաւանդ կապ ունի Թրիեստի Մխիթարեան տպարանի պատմութեան հետ, ուզեցինք պարզել անոր ամբողջական պատմութիւնը, քաղելով Ս. Ղազարի դիւանէն, տալով նամակի հատուածները թուականի կարգով, թողով որ ընթերցողը ինքը հիւսէ անոնց ընթացքը :

Ա. «Յառաջ քան դամս ինչ մատուցաւ առ Գերարքայութիւնս Բառքերք ինչ ի լաթին նականէն ի հայ բարբառ, որոյ կայ նաեւ ի հայկական բարբառոյ ի լաթին եւ ի թալիան, առ ի տեղեկանալ թէ որչափ դրամք պիտին վասն տպագրելոյ 500 բառքերք ի նոյն բառքերքն. որոյ խնդրոյն ընկալեալ է զպատասխանի թէ պիտին 2000 դուռուշք վասն այնր դործոյ, եւ գիտեմ զի յայնմ ժամանակի դըրեթէ ամենեքին հաւանէին եւ գովէին զբառքերքն զայն եւ ըզձային տպագրութեան նորա : Արդ եթէ այժմ նոյն խնդրոյն տպագրութեան այնր բառքերքին առաքեսցէ զերկու հազար դուռուշն այսու պայմանաւ՝ զի 500 բառքերքին 200 տացի նոցա որք տալոց են զզբաման տպագրութեանն, զի ի բազմաց ժողովելոց է եւ տալոց զբարմն, եւ 100 ինքեան. իսկ զ200 կամ թէ զաւելի եւս եթէ կամ իրցիմք մեք մեզէն վասն մեր որչափ աւելի եւ կամ իրցիմք տպագրել պահելով առ մեզ եւ վասն մեր, արդեօք ծառայէ՞ մեզ թէ ոչ, կամ թէ հաճի՞ք ընդ տպագրութիւն նորա այսու կերպիւ. վասնզի ցուցանէ զայսպիսի կամս եւ զյօժարութիւն նորա՝ առ որում է նոյն բառքերքն. եւ եթէ զիտացից թէ հաճոյ է ձեզ այս, եւ ես համարձակիմ առաւելապէս յորդարել զնա ի սոյն : Եւ եւս պարտ է գիտել եւ զայս, զի թէ պակասութիւն ինչ ունի թեթեւ նոյն բառքերքն եւ լրացուցի, որպիսի են հոլովմունք եւ լծորդութիւնք անուանց եւ բայից, զորս զանց առնէ նշանակել հեղինակին, ոչ զժուարի ընդ այն : Իսկ եթէ ոմանք ի մերայնոց ասիցեն թէ ի տպագրելն զայն, մերն, որ կատարելագոյն է, եթէ լինիցի ժամանակ, խափանի եւ առ ոչինչ համարի, կարծեմ թէ ոչ լինի այնպէս, զի ի յառնել կատարելագունին՝ խափանի անկատարն» :

(Հ. Մեսրոպ Սարեան Պոլիսէն, 20 Դեկտ. 1764ին, առ Մելքոնեան Աբբայ, Վենետիկ) :

Բ. «Փատրի ոմն ի Գարուշինաց Գարբիէլ անուն, ուսեալ զլեզուն հայոց, արարեալ էր զբառարան ի լատին լեզուէ ի հայ բարբառ, իբրեւ զՎիլյոթն, եւ հանդերձեալ էր երթալ ի Գաղղիա, եւ հրամանաւ արքային տպագրել զայն, զթուղթն ընծայութեան բառարանին առ թագաւորն զաղղիացոց, որպէս օրէն է, առնել եւ տպագրել ի ճակատս զրոյ : Ետ ցիս եւ խնդրեաց յինչն սրբազրել զայն ըստ մերում ոճոյ, եւ ես սրբազրեալ զայն ըստ կարի իմում, իբրեւ ետու նմա, նա այնչափ հաւանեցաւ ընդ այն, մինչեւ ոչ յազէր յընթեռնոյ զայն, եւ աննախանձ յերեսս իմ առաջի այլոց գովէր եւ համբաւէր եւ ասէր. Տեսանէ՞ք զայս կարգաւոր, գերազոյն քան զիս է յարհեստս ճարտասանութեան : Եւ ես կամաւ զայն այնպէս սրբազրեցի, զի նա զայն յառաջագոյն քան զիս այլոց հայոց տուեալ էր սրբազրել եւ նոքա հրատարեալ էին եւ ասացեալ. Չայդ գործ կարօղ են առնել միայն կարգաւորքն Վենետիկեան Սուրբ Ղազարու մենաստանին» :

(Հ. Դանիէլ Կրակեան Պոլիսէն, 6 Փետր. 1772ին, առ Մելքոնեան Աբբայ, Վենետիկ) :

Գ. «...կամելով հրամանաւ Մեծաւորաց իմոց, եւ յորդորմամբ բազմաց զաղղիացոց ծայրագոյն ռաբունապետաց զհայկական լեզու սիրողաց տպաւորել զմին Բառքերք Հայ-Լատին-Իտալական, զմեծ պակասութիւն համարէի, եթէ նախ ընդ ձեզ խորհուրդ չառնէի, զի գործ իմ միշտ առաւել լաւ եւ կատարեալ եղիցի : Գիտասջիր ապա զի գիտաւորութիւն իմ է զԲառարան տպել, որ ի մի այբուբենից զամենայն տառս, որք գոն պարունակեն յերկու հատորս ձեր Բառքերքի, եւ այլս բազումս : Այլ քանզի հայ բառարան հարստագոյն է եւ ըստ սակաւ ինչ գիտութեան իմոյ քան զայլ ամենայն լեզուս պերճանայ, մինչ զի գրեթէ անբաւ իցեն բառք նորա, եւ օր ըստ օրէ բազմանան եւ ի լոյս աւանդեն, վասն այդորիկ խոնարհաբէմ խնդրեմ եթէ զկնի տպաւորութեան ձեր երկրորդ հատորի, այլ եւս նոր բառս ձեր բազմաւորուն աշխատասիրութիւն ի լոյս էած, չնորհս առնիցէք ինձ հասուցանել, զի Բառքերք լիագոյն եւ առաւել կատարեալ լիցի ի փառս Աստուծոյ եւ ի պարծանս ձեր ազգին եւ լեզ(ւ)ոյ :

«Դարձեալ, թէպէտ ես շատ ջան արարի, զի Բառքերքս ի Վէնէտիկ տպաւորիցի, ուր

տպարան տպարաստ կայ եւ ձեր բարբարութիւն ինձ շատ օգտական յինիւր վասն սրբազրութեան եւ կատարելութեան գրոյս, սակայն ո՛չ կարացի դայս Տէրութիւնս հաւանեցանել, քանզի Բառքերք տեսնագրեալ է ք(ր)իստոնէագոյն Գալիացոց արքայի, որոյ յաղագաւ կամին թիւ յարքայութեան իւրոյ տպաւորիցի. այլ քանզի աստ օրհնեալ հայկական տառք ո՛չ գոն, եւ նոր զնոսա ձուլել շատ թանկ արժեացեն, խնդրեմ ի նազելութենէդ՝ ինձ գրով ծանուցանել որքան արժեացեն ի Վէնէտիկ ամենայն բոլոր, նոսր, գիտագիրք եւ ծաղկագիրք, որք պէտքական են վասն տպաւորութեան Բառարանիս, զի եթէ պակասագին լինին ի Վէնէտիկ քան զաստ՝ անդրէն հոգասցուք բերիլ : Բազմութիւն պիտոյական գրոց փոքր ինչ աւել պակաս կէսն է այնոցիկ, զորս գուր ի կիրարկանցիք տպելով գերկու հատորս ձեր Բառարանին, քանզի հրաման է ինձ կարճեցուցանել, հանելով զամենայն վկայութիւնս որք գոն հայերէն, եւ գնել միայն յատիներէն, եւ այլ ինչ որ այսոցիկ վարդապետաց անօգուտ թուի, եւ կամին թէ նման լինին ամենեւին զրոց Աստուածայնիս, եւ ոչ Բառքերքին, քանզի դոքա, ասեն, շատ մանրիկ են եւ խառնեալք մանաւանդ դ եւ դ, Հ եւ Ղ, ա եւ տ :

«Դարձեալ հայցեմ ի ձեր հայրութեան յայտնել մեզ կարգադրութիւն, որով պարտ է ձուլել գիրս, այսինքն ո՞ր գիր բազմապատիկ իցէ ի ձեր յեղ(ւ)ոյ, զոր օրինակ քանի՞ ա պէտք են սակս միոյ Բ, քանի Բ սակս միոյ Գ եւ այլ : Կարճապէս՝ ո՞ր գիրս առաւել բազմապատիկ պարտ իցէ թափել, եւ ո՞րս պակաս, քանզի աստ ոչինչ գիտեն, եւ հարկ է ինձ զամենայն բան ուսուցանել »

(«Հայր Գարբիէլ Վիլլաֆորէցի, ի Կարգէ Գարուշինաց» Փարիզէն, 17 Փետր. 1775ին, առ Մելքոնեան Աբբայ, Վենետիկ) :

«Ընկալայ զպատուական գիր Վերապատուութեան ձերոյ գրեալ ի Փետր. 17 առաջիկայ տարւոյս, եւ ընթերցայ. տեսի ի նմա զեռանդնոտ փոյթն, զոր ունի Վերապատուութիւնդ, ի հանդիսացուցանել զլեզուն Հայկական՝ տպագրութեամբ եռալեզուան Բառարանի, որով կարացեն եւ արեւմտեայքս, եթէ կամին, ունիլ զտեղեկութիւն լեզուիս Հայոց : Եւ առ ի գիւրաւ եւ կատարելապէս յառաջ տանիլ զայս գործ՝ խնդրէ Վերապատուութիւնդ տեղեկութիւնս ինչ ի մէջ, որոց առաջինն է՝ թէ արդեօք գո՞ն ի տպարաստի եւ այլ բառք յեզուիս Հայոց արտաքոյ այնց, որք բովանդակին յերկուս հատորս տպագրեալ Բառքերքին Հայոց : Ասեմ՝ թէ առ այժմ ո՛չ գոն նորոգ ժողովեալ եւ մեկնաբանեալ բառք :

«Երկրորդ խնդիր Վերապատուութեանդ է՝ թէ կամելով անդ ի Փարէզ տալ տպագրել զայդ Բառքերք, հարցանէք թէ ուր արդեօք գիւրագոյն ձուլեսցին տառքն, ի Փարէզ թէ ի Վէնէտիկ, կամ թէ տալով ձուլել ի Վէնէտիկ գրոյորդիսն, զնոսորդիսն, զգլխագիրսն եւ զծաղկագիրսն, որչափ ինչ ծախք գնան : Ծանի՛ր, զի առ այդ խնդիր գեւիական տատասխանին ո՛չ կարեմ տայ, զի ոչ գիտեմ թէ այդր ի Փարէզ որչափ ծախք գնան վասն այդչափ իրաց, զորոց հարցանէ Վերապատուութիւնդ, թէպէտ ի Փարէզ միշտ բնտիր եւ կատարեալ շինեն զայդպիսիս քան ի Վէնէտիկ : Եւ բաց յայսմանէ միշտ խոհեմառոյն երեւի այդր տալ փորագրել եւ ձուլել, մի՞ զի ձերով վերակացութեամբն եւ առաջի աչաց ձեռոց յինի, որով ընդ ամենայնի ըստ հաճոյց ձերոց կարէք տալ առնել, թէ՛ ըստ մեծութեան եւ փոքրութեան տառիցն եւ թէ՛ ըստ լաւութեանն. որով եւ ի ծախսն խնայօրէն յինի գնալ, քան թէ ձեռամբ այլոց յինիցի : Երկրորդ, ի պակասին ինչ ինչ տառից կամ ի մաշին եւ ի բեկանիսն, կարէք փութով ձար առնել այնմ : Եւ երրորդ, զի ի տայն աստ ձուլել եւ առաքել այդր, կարէ շահասիրութիւն տեսրց տպարանաց արգելս ինչ գնել այնմ, եւ շիթութիւնս յարուցանել :

«Երրորդ խնդիր Վերապատուութեանդ է թէ զո՞ր տառ որչափ պարտ է ձուլել : Ծանի՛ր, զի զայս առնել գիւրին ինչ է, փոքր մի աշխատութիւն յանձն առնելով, այսինքն է զմի երեսն տետրի Աստուածաշնչին կամ այլ գրքոյ՝ համարել ըստ իւրաքանչիւր տառիցն, եւ նշանակել հաշուեգրով, եւ սպա զայնս քառասպատիկ կամ ութնասպատիկ ըստ թուոյ երեսաց տետրին, եւ սովաւ իմանայ Վերապատուութիւնդ թէ միոյ տետրի որչափ տառք պիտին իւրաքանչիւր տառիցն, եւ ըստ այնմ կարէ տալ ձուլել վասն միոյ տետրի, կամ երկուց, ըստ որում հաճիք, քանզի եւ աստ այնպէս առնեն ի տալն ձուլել զտառսն»

(Մելքոնեան Աբբայ Վենետիկէն, 24 Մարտ 1775ին, առ Հ. Գարբիէլ, Փարիզ) :

Գ. «Գափուչին ոմն տեղեակ հայոց լեզուի, որ եւ զիտէ հայերէն խօսել, եւ շարագրեալ է բառգիրք եւ քերականութիւն ի հայէ ի լատին եւ յիտալական լեզու... համոզեցին ինձ կալ ի ձմերանս ի քաղաքիս»:

(Հ. Գրիգոր Պետրոսեան Փարիզէն, 23 Նոյեմբ. 1778ին, առ Հ. Բարսեղ Լասլոֆի, Պաշլալով):

Ե. «Բռնադատեալ եմ ի դրել վասն բառգրքի միոյ չորեքլեզուեան, ի Հ. Գարրիէլ գափուչինէն արարեալ, զորմէ յետոյ դրեցից»:

(Հ. Գէորգ Անթէպցի Հոռմէն, 10 Մարտ 1781ին, առ Մեղքոնեան Աբբայ, Վենետիկ):

Զ. «...ծալեալ եղի ի պահարանի, յորում գտցէ Գերյարգութիւնդ եւ զյառաջաբանութիւնն բառգրքին չորեքլեզուեան Փատրի Գարրիէլին, որ զիս ստիպեաց զմի օրինակն յղել առ Գերյարգութիւնդ: Ծանիր ուրեմն, Գերյարգելի Հայր, թէ ներկայ Գարտինալն իսկոյն ետ զբացասութիւնն ոչ կամիլ տպագրել, եւ թէպէտ բովանդակ Հոռմ ջատաքով եղեւ զործոյն, սակայն Գարտինալն եւ մեծաւորք տպագրարանին ամենեւին հակառակ: Ես զայս դործս ի վաղուց տեսի. տեսեալ էի եւ զայլ միւս բառգրքն, որ եղեւ ներկայացուցեալ ի ժամանակս Գարտինալ Սփինէլիին, որ աստ էին մերայինք, զորմէ ես եւ նոքա յայնժամ տուաք բացասութիւն, գտեալ ի նմա զբազում անճոռնի սխալանս, զրեթէ անբժշկելիս: Սակայն այս ներկայ բառգրքս ոչ ունի զայնչափ անճոռնութիւնս, քանզի այս փատրի Գարրիէլս, որ էր ընկեր միւս գափուչին փատրուն, ի միջոցի այսչափ ամաց բազում սրբազրութեամբ եւ բազում աշխատանք ի լոյս ածեալ է, որ ոչ է այնչափ անտանելի, եւ կարէ ծառայել եւ տպագրել հմտաց սրբազրութեամբ, եւ բառնալով ի նմանէ գաւելորդս: Եւ որպէս ինձ թուի՝ զործն ոչ է այժմ այնչափ մերժելի: Սա այժմ յուսահատեալ է ի Հոռմայու եւ ցանկայ տրպագրել տալ ի Վենետիկ, եւ կամի ընծայել Գերյարգութեանդ, զի տացէ Գեր.դ սրբադրել եւ ուղղել եւ ապա ծախիւք վանաց տալ տպագրել»:

(Հ. Գէորգ Անթէպցի Հոռմէն, 31 Մարտ 1781ին, առ Մեղքոնեան Աբբայ, Վենետիկ):

Է. «Առայ գաղղարարութեանդ, որ վասըն բառգրքի գափուչինին. բայց ծանիր...

զոր կամի տպագրել տալ, ոչ է այնչափ մերժելի ըստ իմ տկար մտացս: Քանզի այն էր առաջին օրինակն արարեալ ի միւս գափուչինէն Gio. Battia կոչեցելոյ. իսկ այս երկրորդն է, մաքրեալն եւ յարգարեալն ըստ կարի իւրում ի փատրի Գարրիէլէն, բազում աշխատութեամբ ի միջոցի հնգետասան եւ վեշտասան ամաց ի Փռանսայ եւ յարեւելս, եւ զնոյն կամի հրատարակել. ուստի ոչ է այնչափ հեռի յարքայութեան Աստուծոյ. բաւական է զի ոք ուշադրութեամբ ընթերցեալ սրբազրեացէ զայնս սխալանս յորս անկանին եւ հայք, թող թէ լատին ոք, եւ կրճատեացէ գաւելորդսն: Եւ սա ինքնին խոստովան լինի առեալ ի բառգրքէն մերմէ: Եւ թերեւս առաքեացէ ի վանս գափուչինաց ձեռք զմի տետրն, որպէս եւ զՅառաջարանութիւնն յղեցի առ Հայր Աբբան: Աստ ոչ եղեւ հնար համոզել զԳարտինալն տպագրել տալ զբառգրք ֓ոփականտայի. այժմ ցանկայ եւ խնդրէ ի Հայր Աբբայէն, յանձնելով նմա ըստ ամենայնի»:

(Հ. Գէորգ Անթէպցի Հոռմէն, 31 Մարտ 1781ին, առ Հ. Ստեփան Ասլիկեան, Վենետիկ):

Ը. «Զվերջին շնորհալիր բարեւազիրն գրեալ փոստով ի տէրութեանդ ընկալայ եւ իմացայ զգիտաւորութիւն ձեր շուրջ զփատրի Գարրիէլեան բառգրքին: Եւ ես այսպէս արդէն հաստատեալ ունէի ի միտս իմ. սակայն զրեալ էի այնու ոճիւ՝ առ ի համոզել զնա, զի մի՛ գայթակղեցից զիւրսն»:

(Հ. Գէորգ Անթէպցի Հոռմէն, 21 Ապրիլ 1781ին, առ Մեղքոնեան Աբբայ, Վենետիկ):

Թ. «...յաղագս այնր միոյ թերթի բազմալեզուեան բառգրքի, զոր տեսեալ էք առ որդւոյ Հաճի Գերորին, մեք ենթադրէաք թէ Վեր. ձեր վաղու եւս տեսեալ է զայն եւ լուեալ զպատմութիւն նորին: Արդ զիտասլիր Վեր., զի հեղինակ այնր բառգրքի էր ոմն բատրի Գափուչին, որ կամէր տպագրել տալ առ մեզ, եւ վասն փորձոյ տպագրեցաք զայն մի թերթն. այլ քանզի առ տպագրութիւն նորին բազում ծախուց պէտք էին, եւ ոչ ուստեք եզրիտ զօղնութիւն, կասեցաւ ի տպագրել տալոյ առ մեզ»:

(Հ. Նիկողայոս Բուզայեան Թրիեստէն, 11 Փետր. 1782ին, առ Հ. Յակոբոս Չամչեան, Պոլիս):

4. «ԿԱՐՃԱՌՕՏ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ» եւ «ԱՅՐՈՒԲԵՆԻ ԹՈՒՂԹ... ՀԱՅ ՏՂՈՑ ԹՐԱՆՍԻԼՎԱՆԻԱՅՈՒ ԵՐԿՐԻՆ» (տպ. 1788)

Կը հրատարակենք ամբողջ նամակ մը, որու պարունակութիւնը կը հայի թէ՛ 1788ին տպագրուած Քրիստոնէականին ու Այրբենարանին, եւ թէ՛ Թրիեստի Մխիթարեան տպարանի պատմութեան: Նամակը գրած է Հ. Կոմիտաս Կարապետեան Թրիեստէն, 29 Փետր. 1788ին, ուղղուած Պաշլալով գտնուող Հ. Բարսեղ Լասլոֆիի:

«Աստուծով աւարտեցաւ տպագրութիւն հայերէն եւ Նէմցերէն Այրբենարանին եւ Քրիստոնէական վարդապետութեանն, բազում աշխատութեամբ եւ ծախուք, եւ կանխաւ առաքեցաք 300 Այրբենարանս կազմեալս, զորոց զ10 դունագոյն թղթովք եւ պատկերաւ Վեր.դ առաքեցաք ըստ խնդրոյդ. եղաք ի նմին արկեղ եւ 5 անկազմ ժամաղիւրք եւ 10 Գիրք պատրաստութեան պատարազի, զի այնչափ տարաւ արկղն: Յաւուրս յայսոսիկ ունիմք եւ 300 կամ աւելի եւս ըստ մարթելոյ զԱյրբենարանն ընդ Քրիստոնէականին ի միասին կազմեալ առաքել:

«Արդ ծախք եղեն վասն գրոցս ամենայն վերաբերելովքն հանդերձ՝ Ֆիօրին 593, զորոյ զ150ն առեալ եմք կանխիկ, եւ մնայ մեզ վճարելի այսի Ֆիօրին 443, զոր մեծաւ ժտանօք խնդրեմք ի Պատուելի Ատենէ Աղաչայից, զի որչափ մարթ է փութով առաքեցեն զայնս, զի կարի յոյժ պէտս ունիմք:

«Եւ բաց յայսմանէ եթէ ունին այլ ինչ տպագրելի, առաքեցեն առ մեզ եւ մեք փութով տպեցուք զայնս, զի այժմ զամենայն ինչ կազմ եւ պատրաստ ունիմք. այլ միշտ ընդ առաքելն ի տպագրել, քանի մի հարկւր Ֆիօրինս կանխիկ առաքեցեն՝ առ ի պատրաստութիւն թղթոց եւ այլոց պիտոյից:

«Զհաշիւսն ծախուց գրոցս զնեմ մեկուսի ի թղթիս, յորմէ կարեն իմանալ, թէ որչափ ճշդիւ զնեմք զայնս»:

Այս նամակին մէջ կը յիշուի յաջորդաբար զրկել «300 կամ աւելի եւս», մինչ իրականին մէջ զրկուած է 500 օրինակ. «առաքեցաք ահա զարձեալ ի Կոստ ըստ ծանուցմանդ՝ զ500 Այրբենարանս կազմեալս, հանդերձ Քրիստոնէականօքն... հաշիւք ծախուցն Այրբենարանից ձերոց գրեցան ապաքէն»³⁶:

³⁶ Հարք Թրիեստու, 28 Մարտ 1788ին, առ Հարս Պաշլալովու:

5. ԲԱՅԱՏՐՈՒԹԻՒՆ ԲԺՇԿԱԿԱՆ ԴԵՂՈՅ (տպ. 1788)

1788ին Պոլսոյ մէջ կը յայտնուի յատուկ ժանտախտի դեղ մը, որ քաղաքին մէջ մեծ յաջողութիւն կը գտնէ: Նոյն այս դեղին գործածութիւնը եւ կամ բացատրութիւն մը՝ տպագրուած է Թրիեստի տպարանը, ինչ որ Պոլիս կը բաժնուէր դեղին հետ կամ անկախ անկէ: Տպագրուած բացատրութիւնը գուցէ էջ մը բան ըլլայ եւ կամ համառօտ պրակ մը. առձեռն չունենալով՝ կարող չենք դատաստան մը ընել անոր մասին: Այս մանրամասնութիւնները քաղած ենք Հ. Ղուկաս Ինճիճեանի Պոլիսէն գրած 22 Յուլիս 1788 թուակիր նամակէն, ուղղուած Մեղքոնեան Աբբայի. «Հ. Անանիան հանէ աստ ողի ինչ քիւրիք սույու կոչեցեալ, զորոյ զգործածութեան վարդապետութիւնն թերեւս տեսեալ էք անդրէն, որ տպագրեալ է ի Թրիեստ»:

Յաջորդ տարին (1789) Հ. Յարութիւն Մաղաքեանն ալ կու տայ ծանօթութիւններ, աւելի մանրամասնելով թէ «...եւ թուղթ եւս տպեալ էին ի Թրիեստ, թէ առ ինչ ինչ հիւանդութեանց օգտակար է եւ թէ որպէս պարտ է գործածել»³⁷:

* * *

Հոս կը վերջանան մեր համեստ անդրադարձութիւնները, հաւաքուած Ս. Ղալարի Դիւանէն, թողլով ուրիշ բարեպատեհ առիթի՝ կատարելու աւելի ընդարձակ ուսումնասիրութիւն մը, որ ըլլայ համադրութիւնը Վենետիկի եւ Վիեննայի քոյր Միաբանութիւններու զարաւոր դիւաններուն:

Հ. Սահակ ձեմճեմեան

³⁷ Պատմական կերպով հետաքրքրական ըլլալուն, կու տանք նամակին հատուածը ամբողջութեամբ. «Սոքա (Թրիեստի Միաբանք) վաճառէին զՆուր ինչ, զմի տրամն հինգ դուռուչ, եւ անուն այսր դեղոյ էր Երկ օճմբոյ ոսկիխառն, եւ զխաւորարար էր դեղ ժանտախտի, եւ այլ այն ամենայն հիւանդութեանց որ յառաջ գան յապակախտէն արեան, ուստի ի լինել ժանտախտի վաճառէին ոչ սակաւ: Եւ թուղթ եւս տպեալ էին ի Թրիեստ թէ առ ինչ ինչ հիւանդութեանց օգտակար է, եւ թէ որպէս պարտ է գործածել, եւ այսու յայտնի երեւեցուցին թէ ինչ զիւս իւրեանց: Բայց ել իրն այլազգ. քանզի այս զիւս եղեալ է այլոյ ուրումն՝ որ կոչի թամպուտի Ռափայէլ, որ հաղորդեալ է սոցա այսու պայմանաւ, զի վճարեցեն նմա զինն՝ կամ ամ ըստ ամէ եւ կամ այլազգ ոչ գիտեմ: Արդ այս ամ մինչդեռ աստ էր Հ. Անանիայն. սա, այսինքն Ռափայէլն՝ սկսաւ պահանջել զիւր դրաման, զոր ինչ եւ խօստացեալ են նմա, վասնզի գտակաւ ինչ տուեալ են: Եւ տեսեալ թէ լուիկ մնալով իրն չկարէ առնուլ ինչ ի նոցանէ, սկսաւ աստ եւ անդ անկանիլ, մինչեւ զնալ կարկոզուին: Եւ այսպէս կատարեցաւ վէճն, չգիտեմ որչափ ինչ վճարեալով. եւ այժմ նոյն իւղն օճմբոյ վաճառէ նոյն թամպուտի Ռափայէլն»: